

DE PSYCHOANALYTIKUS EN ETHIEK : EEN ONTMOETING

Julien Quackelbeen

"Ebtics! Eet-tics : ongemanierd. Tics : convulsieve spiersamentrekking. Tot gewoonte geworden onrust. Of angst ? Op het gezicht geschreven raadsel dat geen aanwijzen verdraagt. Het ridicuul schoonspel van een overdreven vorming.

Ehtiek! Een parasiet die zich voedt aan het bloed van een ander. Haakt zich bloeddorstig vast op het vel van een ander. Ook op liesgras, Glyceria aquatica, bijvoorbeeld. Op mijn hond die door tiekgras loopt. Zuigt zich vol. Vol stinkend zwart bloed. Bloed van de bloedbond. Huisdier.

Ehtiek! Teek. Een soort kever. Een soort tor. Mestkever ? Die leeft van het vuil van de aarde.

En de ethiek ? Is deze zwanger van al dat vuil ?"

Men hoort wel eens klagen over het verzwakt ethisch besef in de Westerse cultuur, die als cultuur naar universalisering neigt. Een enkele keer legt men een link tussen dit schijnbaar verminderd waardenbesef en het veelvuldig contact met andere culturen. Ook de Westerse cultuur zou haar eigen normen zien vervagen. Alleen in enge en politiek hoogst bedenkelijke milieus hoort men stemmen die de schuld daar gaan zoeken. Niet dat dit adertje van racisme niet gevoed zou kunnen worden. Men kan het doen opzwellen tot een brede stroom die buiten zijn oevers treedt en de belendende velden zompig maakt.

Voorlopig is het nog niet zover. Gelukkig, zal men zeggen, want men zoekt rust. Homeostase! Al moet men niet bijzonder paranoid zijn om te beseffen dat zoiets ondergronds woekert en 'voorbereid' wordt in het onbewuste van de zwijgende massa, vóór het open aan het daglicht treedt. 'Bloed en bodem' - verheerlijking begint toch ergens. Vaker hoort men dat het verminderd verantwoordelijkheidsbesef ligt aan de professionelen uit de wereld van de psy. Men kan er niet langer naast kijken dat de rol van de psy, exemplarisch in het justitieel bestel, wel op het glijdend vlak opereert van : waar begon het, → in welke context, → onder welke invloeden en druk, → hoe te begrijpen, → hoe te verklaren, → naar een uitsmeren van verantwoordelijkheid en schuld, → naar een excuseren. Of anders gesteld, de geschiedenis van hoe worden de normen omfloerst en de criteria onzuiver,...

Het resultaat is dat men, bij een eerste vluchtige perceptie van de rol van de psy, meent dat deze erop neerkomt de schuld en de verantwoordelijkheid te helpen afwentelen. De

leugenachtige lafheid van alles te willen begrijpen wordt daar, in zulkdanig bedrijf, slechts overtroffen door het vergif van de vergiffenis!

Zo leeft, en niet enkel bij de leek, een beeld waarbij tussen de psy en de bedreigde, de gemarginaliseerde, de psychisch overbelaste, de crimineel,... een bepaalde solidariteit wordt vooronderstelt, die in feite meer neerkomt op collusie dan op bewuste beroepsuitoefening. Van medevoelen, naar medeleven, naar medelijden,... loopt men vast in de collusie waar de heimelijke verstandhouding zich keert in het "Unheimliche" en het verstand in de verstandhouding opgebruikt raakt! Het in het vooruitzicht stellen van een andere illusie — dat men psychisch zou kunnen ontkomen aan de verantwoordelijkheid en de schuld, dat men verder zou kunnen zonder de 'keuze', dat men in deze lijn zou kunnen genezen van het ondraaglijk reële — wordt alleen voorgelaten door de werkers van de halfzachte psychologie. De noodzaak aan klachten-thema's, het onontkoombare van gedramatiseerde ficties teneinde het bezwarende van het psychisme uit te werken, heeft geen zinnig mens doen geloven dat hij, als wezen dat met "response ability" begaafd is, aan zijn responsabiliteit zou kunnen ontkomen. Laat staan dat de psy zelf met excuses zou komen aandraven. Hoe zouden uit zo'n bedrieglijk perspectief nog helende effecten — en helend waarvoor? — kunnen sorteren?

Hier ligt een belangrijke knoop die ook door vele professionele hulpverleners niet scherp wordt gezien. Thema's als de sociale rechtvaardigheid, de bescherming van de enkeling en van minderheidsgroepen, de bevordering van de emancipatiemogelijkheden,... verenigen zowel christenen als humanisten, maar ook ideologen van het meest uiteenlopende pluimage. Hoe meer ze rivaliseren om de andere dit 'goede' aan te doen, hoe vager en vluchtiger de vraag naar de ethiek van het soort hulpverlening dat ze bedrijven. En hoe groter de schare wilde weldoeners!

Maar laten we eerst het probleem even scherper stellen met Husserl bij wijze van voorbeeld. Hij onderscheidt, net zoals Kant, de ontologie van de natuur van de ontologie van de geest en aanvaardt overeenkomstig een onbewuste dat de streefwereld van de mens bepaalt, terwijl hij deze bepaaldheid voor de sfeer van de persoonlijkheid afwijst. Dit is op zich geen contradictie, alleen een onderscheid van niveaus. Het onbewuste zou dus gelden voor het menselijk wezen als subject dat volgens fylogenetische afstammingslijnen uit de primaten voortkwam, terwijl Husserl verder ook oog wou hebben voor het menselijk wezen als persoon. Daar geldt juist de eis dat het onbewuste niet determinerend werkt, zodat de persoon zich "in de sfeer van de Vrijheid" kan situeren. Zoals Kant het dus stelde. "Achter de tegenstelling tussen Natuur en Vrijheid, gaat de Kantiaanse oppositie tussen fenomenaal en noumenaal schuil. Husserl zegt dus grosso modo : er kan op een volmaakte wijze sprake zijn van een fenomenaal onbewuste voor wat de subjectiviteit betreft voor zover we het hebben over een natuurlijke empirische subjectiviteit. Maar krachtens andere redenen kan men dit onbewuste niet laten gelden als het over de persoon gaat. Bovendien is de ontologische sfeer van de persoon deze van de praxis, deze van de moraal. Ik geloof dat het van een uitzonderlijk belang is zeer aandachtig te blijven voor deze ontologische onderscheidingen, en ook dat elke verwarring van één sfeer met een andere, verwoestende effecten heeft", aldus Petitot.¹

Hoezeer ik huiver voor de hierboven gebruikte concepten, toch wil ik de vinger niet in hoofdzaak op deze terminologische wonde leggen. We hebben wel bezwaar tegen het

reïmporteren van de terminologie van Husserl waar de sfeer van de natuurlijke subjectiviteit gesteld wordt tegenover de sfeer van de persoon. Men maakt immers de hele discussie rond het concept 'persoon' en 'persoonlijkheid' binnen de psychoanalyse niet met één pennestreek ongedaan. En zeker niet voor de psychoanalyticus. Het gevaar voor een nieuw idealisme en voor een naïef optimisme zijn bovendien niet zomaar opzij te schuiven.

Toch ware het wenselijk mochten alle psychologische hulpverleners rekening houden met de implicaties van deze distinctie, ook waar ze de terminologie bekritisieren. Het fixeren op de gebruikte terminologie kan ons hier alleen op een dwaalspoor sturen. Wie het begrijpen en blootleggen van het werk van het onbewuste laat uitzwermen tot een grenzeloos in vraag stellen en achteruit schuiven van verantwoordelijkheid, veroordeelt zijn klinische arbeid tot de grootste inefficiëntie. Het bouwen van eindeloze lussen waarmee men de verantwoordelijkheid voor de keuze van de eigen pathologie uit de weg tracht te gaan, heeft nooit enige oplossing gebracht.

Men kan niet zonder zich aan geschiedenisvervalsing te bezondigen, beweren dat Freud of Lacan daaraan zouden meegewerkt hebben. Denken we maar aan de uitdrukking van Freud "Die Neurosenwahl" en aan de frequentie waarmee Lacan de klemtoon legt op "le choix". Bij beiden vindt men het onderscheid tussen het werk van de herkenning van de onbewuste determineringen en de herkenning van de verantwoordelijkheid voor de vroeger gemaakte keuzes. Hoe zou men immers durven verhoppen dat er nieuwe verantwoordelijke keuzes gemaakt worden, zonder het voorafgaand werk van de analyse van de verantwoordelijkheid in de vroegere pathologie. Zegt Lacan niet dat de psychoanalyticus zijn analysant begeleid tot het punt van herkenning "Dit ben ik, dit ben ik geweest", tot het punt waar de ware reis begint : "Dit wordt het..."² De levende psychoanalyse, zoals men ze in de geschriften van haar stichters kan natrekken en zoals ze in de praxis van menig analyticus geïncarneerd wordt, heeft steeds met deze bifurcatie, met deze dubbele gelaagdheid rekening gehouden, zonder dat men over dubbelzinnigheid kan gewagen. Wanneer men Freud verwijt de motivaties van de mens genaturaliseerd, zie geanimaliseerd te hebben, vergeet men dat hij de vruchten van een kuur rechtstreeks evenredig acht met de graad van frustratie waarin ze verloopt. Wanneer men Lacan verwijt de therapeutische behandeling van het psychisme getransformeerd te hebben in een categorisch imperatief, is men zijn kritiek op de ego-analytici vergeten die voor identificatie-model poseren. Wie zei ook weer "Faites comme moi, n'imitiez personne!" ?

Leven ? Gevaar! Gevaarlijk leven ? Iets voor de literatuur; niet iets om te wagen. Liever een leven in comfort. Wat reeds een beetje dood zijn is. Gevaarlijk leven brengt te dicht bij het lijk. Het leven vervoert te zeer het stinkend lijk van de dagelijkse vaandelvlucht en opgave, van moord en oorlog, opdat men het nog zou aandurven... Dus ontwijken!

Is het op deze wijze dat de psychoanalyticus de ethiek ontmoet ?

Men zal doen opmerken dat dit themata zijn die ook in de filosofie -Socrates, Plato en Aristoteles, Augustinus en Thomas van Aquino, Spinoza, Kant en Hegel, Nietzsche en Schopenhauer, Camus en Sartre,... - uitvoerig en uiteenlopend behandeld werden. De diepgang en de nuances die daar bereikt werden door professionelen van de wetenschap van de ethiek, kan de psychoanalyticus niet hopen te evenaren.

Wat zouden zijn bemoeiingen daar dan nog kunnen betekenen ?

En toch. Het weze duidelijk dat in deze tekst de concepten 'vrijheid en determinatie', 'verantwoordelijkheid en keuze' heuristisch gebruikt worden omdat deze benadering beter kadert met de psychoanalytische praxis en daar op een bepaalde manier meer effect oplevert. Er wordt helemaal geen aanspraak gemaakt op een ten gronde behandeling van deze ontzaglijke vraagstukken.³

Vergeet we niet dat de psychoanalyticus in de kuur, vanuit de plaats die hij bekleedt in zijn discours, een geprivilegeerde positie heeft van waaruit hij luistert naar het subject dat zijn leven betekent, dat sprekenderwijze worstelt om er de ethische lijn van te vinden, voorbij het gemoraliseer dat hem is aangedaan en dat hij zichzelf altijd maar weer opnieuw aandoet.

Verder is het onmiskenbaar dat de psychoanalyse als theorie, secundair, steeds zal gebruikt worden om de gemaskeerde zijde van ethische systemen bloot te leggen en eventueel te betrekken op de 'verduisterde ethische pulsie' van de systeembouwers. Een beetje naar het model van wat Freud deed toen hem het voorstel van Forel tot het oprichten van een universeel verbond ter bestrijding van het alcoholisme door Jung werd overgemaakt - hij stichtte de Internationale Psychoanalytische Beweging.⁴ Ook in de lijn van wat Freud dacht over Putnam - moraliserende benadrukking door reactieformatie - toen deze hem zekere voorstellen overmaakte en zekere interpretaties van de psychoanalyse wou bevoorrechten.⁵

We pleiten er dus voor dat de psychoanalyse inzake ethiek wel haar stem kan laten horen, misschien zelfs wel dat ze haar stem behoort te laten horen.

Reeds op het eerste gezicht is het duidelijk dat er geen psychoanalytische kliniek bestaan kan zonder ethiek. Iets moeilijker voor de leek is stellig hoe hij deze ethiek van de moraal, als code en richtsnoer voor het gedrag, moet onderscheiden. Nog veel problematischer wordt het wanneer de analyticus wil duidelijk maken dat er een ethiek bestaat die eigen is aan zijn discours. Niet alleen moet men daarvoor een grondig zicht hebben op de discours-theorie zoals Lacan ze heeft geformaliseerd, maar men moet ook de ethische draagkracht ervan kunnen invullen en concretiseren.⁶ Daarzonder, zonder de discours-theorie, kunnen we nu eenmaal niet omdat men toch over de instrumenten moet beschikken om dit werk te volbrengen zonder op elk moment te dreigen in de karikatuur te verzeilen. Wie het zonder de geëigende basis wil ondernemen, dreigt er voor de zoveelste maal een 'beroeps-deontologie' van te maken. We weten tot welke nefaste, onzalige situatie dit de geneeskunde als discipline heeft gevoerd, in weerwil van haar technische en wetenschappelijke ontplooiing.

Het hele probleem wordt nog oneindig complexer wanneer we het tweede lid van hierboven gestelde zin - de psychoanalyse moet haar stem laten horen... - ernstig trachten te nemen. Wat gebeurt er wanneer de overgang gemaakt wordt van het typisch eigen veld van het particulier sprekend subject in de kuur, naar uitspraken van de psychoanalyticus waaraan enige algemene draagkracht zal verleend worden? Of anders gesteld, kan het weten dat door een kuur verworven wordt, elders dan bij de analysant gebruikt worden? Kan de psychoanalyticus het weten dat bij hem verondersteld wordt en dat hij in de loop van de behandeling toch langzaam opbouwt, uit zijn typisch discours losmaken en zo formuleren dat het niet als een 'imperatief' klinkt en zich toch in het debat laat horen?

Op een rijtje gezet, moeten terzake volgende klippen worden omzeild : 1. overgang maken, 2. goed formuleren, 3. aan het debat deelnemen.

Even een voorbeeld. Het is een algemeen bekend gegeven, niet alleen uit de culturele antropologie, dat het kerngezin in het Westen onder zware druk staat en niet meer is wat het vroeger was. Doorheen zijn geschriften heeft Lacan steeds getuigenis daarvan afgelegd - van

zijn geschrift *La famille*, over *Le mythe individuel du névrosé* tot en met *Télévision, Joyce...*⁷ - met een progressief uitkristalliseren van wat daarin essentieel is: nl. het ondergraven van de vaderfunctie, het aantasten van de functie die volgens de psychoanalytische kuur zorgt voor de essentiële hechtingspunten van het psychisme van het sprekend subject. Het afzonderen van deze kapitale symbolische functie, tegenover de figuur van de reële en imaginaire vader, laat niet alleen toe de ethische positie tegenover bijvoorbeeld gezag en echtscheiding te corrigeren, maar zou tevens voor profylaxis tegen psychische verstoring, voor opvoeding en beleid vruchtbaar kunnen gemaakt worden. Het lijkt ons dat de drie hierboven genoemde moeilijkheden zometer optimaal, dan toch behoorlijk voor dit voorbeeld werden opgelost: de overgang van het particuliere naar het algemene werd ook in andere disciplines voorbereid; de formulering heeft duidelijk theoretische grond en is voldoende elegant zodat ze niet als een falocratische aanspraak kon geïdentificeerd worden; de psychoanalytici die met kinderen werken, hielden het debat levendig, alhoewel nogal beperkt. Denken we bijvoorbeeld maar aan de lange en pijnlijke discussie in ons land rond het wettelijk statuut van de bastaard, van het buitenechtelijk kind, waar geen enkele maal de nefaste invloed werd ingeroepen van het inperken van de symbolische dimensie van de vaderfunctie, en waar het debat tussen de ideologische fronten alleen beslecht werd onder de druk van het feit dat België verschillende malen veroordeeld werd voor het hof van de rechten van de mens in Genève.

Bovenstaand voorbeeld toont twee belangrijke aspecten van het 'zich in het debat' mengen. Duidelijk is dat men in sociaal-maatschappelijk en politiek belangrijke debatten vaak heel weinig gebruik maakt van wetenschappelijke gegevens of experts die met de zaak te maken hebben. De Verlichting, in haar poging om de mens via de wetenschappen te situeren, is niet in alle debatten doorgedrongen. Het is eveneens duidelijk dat psychoanalytici zich niet graag in debatten laten betrekken, dat ze afkeer hebben van wat op polemieken zou kunnen uitdraaien, dat ze zich afzijdig houden wanneer ze ook maar enigszins vrezen dat hun positie van 'toevlucht in nood' in het gedrang kan komen. Bijzonder vreemd wordt het wanneer we in een gevoelig liggend debat merken dat enkele psychoanalytici aan het woord komen onder het mom van een andere functie, deze van professor, van moraal-filosoof, van pastoor,... Maar daar is nog een derde aspect aan de zaak, een aspect dat niet rechtstreeks af te leiden is uit ons voorbeeld, met name dat niet alle debatten even gunstig liggen om hun specifiek geluid te laten horen. Denken we maar aan het debat rond abortus, of dat rond het genetisch advies, of dat rond de in vitro fertilisatie.

Inzake sommige debatten heeft de psychoanalyticus in zijn kliniek vooralsnog geen of heel weinig ervaring kunnen verzamelen - over de in vitro fertilisatie of de leenmoeders bijvoorbeeld. In dit geval is het stellig best voor de discipline dat de psychoanalyticus zwijgt en niet meent dat afleidingen uit de theorie mogelijke aanwijzingen kunnen geven.

Andere debatten zijn zo het eigendom van mekaar aanblaffende ideologische groepen geworden, dat men met de minste uitspraak geïdentificeerd wordt met één of ander front. Wie durft bijvoorbeeld nog getuigen dat de spookgestalten van de geaborteerde kinderen en de geheimzinnige kalenders die hun verjaardagen bijhouden, het leven van veel vrouwen diepgaand hypothekeren?

Het eerste lid van onze uitgangsstelling - geen psychoanalytische kliniek zonder ethiek - vormt een zulkdanige consensus dat men er in alle scholen en verenigingen mee begaan is. Stellig met wisselend succes en van zeer ongelijk niveau. Nu eens lijkt het op een soort beroepsdeontologie te moeten uitmonden, zijn de reactieformaties aan het werk, of is men

bekommerd om het bieden van een overigens onmogelijk te vinden garantie. Dan weer krijgt men een stroom publikaties. Zo naar aanleiding van het in 1986 gepubliceerde *Séminaire VII* van J. Lacan over *L'éthique de la psychanalyse*.⁸ Een uitgebreide reeks artikels verschijnen nu op dit gebied, zoals dit trouwens het geval was toen hij in 1959-1960 zijn seminarie hield.⁹

Het tweede lid van de uitgangstelling - de psychoanalyticus moet zijn stem laten horen in het debat over ethische vraagstukken - wordt helemaal niet druk beoefend. Nochtans hadden Freud - met zijn stuk over *Warum Krieg?* - en Lacan - met zijn "le racisme a de l'avenir" uit *Télévision* - het ons voorgedaan.¹⁰ Men kan zelfs moeilijk te weten komen of de stelling volgens dewelke de analyticus moet getuigen enige consensus onder vakgenoten wegdraagt. Hier en daar waagt zich een zeldzame uitzondering op dit glad ijs.¹¹ Maar er kan zeker geen sprake zijn van een golf van 'betrokkenheid op algemeen ethische vraagstukken' die periodisch aan het daglicht zou treden. Wat niet betekent dat er geen ethische themata bestaan waarover consensus heerst. Denken we even aan het racisme. Maar ook aan de even ingewikkelde als treurige geschiedenis van de psychoanalyse onder het nazisme.¹²

Hier een voorbeeld om bovenstaande toe te lichten. Het zou immers binnen het bestek van een artikel onmogelijk zijn meer dan een illustratie te willen brengen.

Nemen we abortus als uitgangspunt omdat geen klinisch psychologische praktijk denkbaar is zonder, wat we breed benoemen als ervaring met verwerkingsmoeilijkheden van abortus. Denken dat deze verwerkingsmoeilijkheden gelegen zijn aan of samenvallen met de socio-culturele situatie van de vrouw, is voor geen enkele clinicus houdbaar als hij zijn praxis niet tot een ideologische machinerie wil ombouwen. De mentaliteitsverschuiving en de taboedoorbraak ten spijt, zullen subjecten, voor zover ze vrijuit mogen spreken, blijven getuigen dat hun moeilijkheid niet gelegen is aan de waardengeladen wijze waarop 'men' erop neerkijkt, maar dat iets van veel diepere aard hen in dat verband interpelleert. Waar ruimte geschapen wordt om over dat andere vrijuit te spreken, merkt men dat vrees voor afkeuring en onbegrip niet de hoofdmotieven zijn. Evenmin dat er voornamelijk sprake zou zijn over vrouwen 'die met het ene been midden een moderne gezinsopvatting zouden staan en met het andere in het traditionele en romantische moederschapsideaal', over uitgesproken labiele vrouwen bij wie de 'besluitvorming gebrekkig' was, over een populatie die inzake informatie over voorbehoedsmiddelen achterop is gebleven,... Allemaal verklaringen die te danken zijn aan de statistische methoden ter verzameling van gegevens, methode waardoor allerhande doorsnee-verklaringen aan de problematiek vastgeknoopt worden die aan de oppervlakte allemaal wel eens opgaan, maar die geen diepgang hebben. Ze contrasteren schrijnend met de klacht die men in de psychoanalytische kliniek kan beluisteren. Ze zijn zelfs een aanfluiting van de waarheid zoals het subject ze beleeft, een schandalige praktijk waardoor men diegenen die verwerkingsmoeilijkheden hebben ofwel op zichzelf terugwerpt, ofwel neurotiseert en via een alternatieve culpabilisering het zwijgen oplegt. Dat men dan in deze onderzoeken nog durft schrijven dat 'het onbespreekbaar stellen' schadelijk is, terwijl men niet beseft hoe hun benadering zelf ertoe bijdraagt, wordt alleen nog overtroffen door de centra die 'vier gesprekken als nazorg bieden' maar die dit door hulpverleners laten doen die zelf zo angstig zijn dat ze snel signaleren dat 'het nu al welletjes is en verder geen gezeur!' Zo ziet men dat de onderzoeken naar abortus, en in het bijzonder naar zijn psychische gevolgen, zelf wel eens onerkende of slecht verholen ideologische machines worden.

Of we op onze beurt daaronder vallen of eraan ontsnappen, moet als vraag steeds gesteld worden. Het is trouwens heel goed denkbaar dat een eigen 'subjectieve equatie', een

onbewuste, niet erkende implicatie, het perspectief van de benadering vertekent. We zullen die vraag daarom op het eind van onze uiteenzetting opnieuw opnemen. Ondertussen willen we er wel op wijzen dat wat men de weg van de individuele psychologie noemt - voor ons, het klinisch onderhoud met een subject dat zelf met een vraag aankomt - misschien een veiliger weg is dan deze van de zogenaamd statistische verwerking.

Maar brengen we eindelijk onze exemplifiëringen.

Het eerste voorbeeld betreft een man in analyse die herhaaldelijk droomt dat hij schuldig werd bevonden aan een moord. "Het is zo realistisch dat ik mezelf in de droom toespreek : 'Dat is geen droom, dat heb je werkelijk gedaan'". Hij is telkens de hele dag ontdaan vanwege het dwingend en massaal realiteitskarakter van deze droom. Toen hij deze droom voor het eerst droomde, had hij reeds vóór de consultatie het verband gelegd met de abortus die twee jaar geleden in zijn vorige relatie had plaats gegrepen. Hij was des te meer verwonderd over zijn droomprodukt daar hij dacht dat de abortus volgens alle regels van de kunst was verlopen : medisch perfect, psychologisch begeleid, redelijk gemotiveerd, zelf gekozen besluit. En nu deze droom...

Hierbij willen we onderstrepen dat het over een vrijzinnige man gaat, niet een vrijzinnige van eergisteren, maar een afstammeling van een oud vrijzinnig geslacht van minstens drie generaties ver. Er kan hier geen sprake zijn van een schuld-inductie door het heersend geloof, zoals men wel eens graag ter verklaring inroept. De analyse bracht hier ongemeen rijk genuanceerd materiaal, waaronder het voornaamste betrekking had op de aanwezigheid van abortus in het leven van zijn moeder. De lus waardoor hij dit betrok op zijn eigen bestaan, plaatste hem voor de cruciale vraag wat leven dan voor hem wel waard was. "Een wezentje, reeds gestorven voor het tot het woord geboren werd. De mond voor eeuwig gesnoerd. Nutteloos geconcipieerd, nodeloos verworpen : ongebooren leven. Een leven dat nooit tot vragen mocht komen : Gij ? Ik ? Gij en ik ? Ik en jij ? Wie ? Hij of zij ? Wat ? Zij of hij ? Waar ? Waar vandaan ? Waarheen ? Zijn ? Waartoe ? Wie ben ik ? Wat ben ik ? Waar ben ik ? Allemaal doodeenvoudige woorden uit het woordenboek, woorden die in een leven tot vreemde vragen openbloeien. Mijn leven desnoods als antwoord op die nooit gestelde vragen. De kracht van het nooit gezegde. De doem, over de generaties heen, van het nooit gesymboliseerde. Sprekend doorheen de ziekten en de ongelukken, doorheen de symptomen van moeder en vader. Verstomd fluisteren doorheen de duur en de loop van hun en mijn bestaan. Het verstolde woord dat ik al zoveel jaren als 'n vracht door 't leven zeul."

Ander voorbeeld. Eveneens van een man. Een hooggecultiveerd man die jaren na zijn analyse in het buitenland te hebben afgesloten, naar zijn land geroepen wordt aan het sterfbed van zijn tachtigjarige moeder, vertelt hoe zij zich, half bewust, half in schemertoestand, tot haar vijf zonen wendt die ze om haar heen verenigd waant. Elk van hen spreekt ze toe met hun naam, terwijl ze feitelijk slechts twee zonen heeft : de man in kwestie en zijn meer dan tien jaar jongere broer. Het is aan haar sterfbed dat hem de sleutel aangereikt wordt van wat jaren voor hem enigmatisch was gebleven : de herinnering aan bloederige details, aan scènes vol paniek, aan drie abortussen die gecamoufleerd werden als misvallen, en de vele toespelingen van zijn moeder daarop. Het raadselachtige verband dat door haar gelegd wordt tussen deze voorvallen en de liefde voor hem, leveren hem uiteindelijk ook de sleutel van een vervelend en hardnekkig lichamelijk symptoom - wat hij "des contractions anales" noemt - en van zijn ontzaglijke ambivalentie tegenover zijn broer - als ze hem dan toch zo beminde,

waarom dan nog die concurrent ter wereld brengen? - die hem met verering en financiële zorg omringt. Daar worden ook enkele oriënteringspunten duidelijk waardoor hij vat krijgt op 'het hoe en het waarom' van het bevreedende dat hem tot zijn huwelijk bracht.

Wat leert ons zo'n gevalsfragment? Onder meer dat wat in het reële afgebroken werd en daar onvoltooid bleef, soms op een andere scène voortgang kent en een hallucinante concreetheid vertoont. De 'drie zonen' leven voor die moeder - en in zekere zin ook voor haar zoon - een quasi onafhankelijk bestaan. Ze hebben een geslacht - is het een detail dat bij elke 'misval' toch het geslacht werd geverifieerd? - en een naam. Psychisch hebben ze dus een identiteit. Voor het psychisme van moeder en zoon zijn het realiteiten waarmee ze leven, waarin hun bestaan zelf verzonken zit. En dat in weerwil van het feit dat ze voor het publiek het spel opvoeren dat van hen verwacht wordt: familie vormen, carrière maken, succesvol zijn, huwen, kinderen krijgen, belangrijk worden,... De man: "Ce sont des peaux (des pots, dépôts) de bananes de l'inconscient". Achter de schermen, wanneer de boemerang van het verleden hen velt, blijken drie schimmen tergend traag mee te spelen zonder dat ze er verhaal op krijgen. De vruchten van de afdrijving treden op in de terugkeer van het verdrongene. Tot de lijdende voorwerpen, met hun verhaal dat ze in de kuur brengen, op verhaal komen. De kuur lijkt in zo een geval zeer sterk op een bevalling van het geaborteerde, een tot het woord geboren worden van wat in de kantlijn poogde voort te bestaan. Hier kan men misschien begrijpen waarom er een verband werd gelegd tussen de socratische maïeutiek en de psychoanalyse. Of het nu bevalt of niet, ze bracht geen kuur die uitgedacht werd voor het comfort van de burgerlijk ingestelde.

Een vrouw nu. "Had ik indertijd geen abortus gepleegd, dan had ik nu een kind van twaalf. Zoals dat jongetje waarmee je gisteren aan de deur stond te spreken toen ik aankwam. Ik herinner me de spreuk die bij ons in hout gebrand stond: 'Ach wist gij hoezeer gij waart bemind, gij kind, om moeders wille; gij moeder om Uw kind!'" De driehoek - vader, moeder en ik - waaruit ik vluchten moest, haalde zijn stabiliteit juist uit de liefde die op het moederschap berustte. Natuurlijk is dit een vals beeld van harmonie, maar toch was het voor mij een houvast. En mijn abortus, een wankel maken van wat me daar als ankerpunt aangereikt was geweest.

Hier stop ik even de exempels die strikt aan de kuur ontleend werden. Niet omdat we de reeks niet zouden kunnen voortzetten. Wel omdat we daar juist door de reeksvorming op een ander probleem stuiten, dit van de generaliseerbaarheid van het weten dat de analyticus gaandeweg bij het werk met particuliere analysanten opbouwt. Dit probleem heeft een dubbel uitzicht. Vooreerst is daar de vraag of uit één geval iets oprijst dat enige vorm van algemeenheid kan aannemen. Vervolgens staan we voor het probleem van de verdere generaliseerbaarheid over vele gevallen heen.

Het weten, S_2 , in de analytische discours-formule op zijn specifieke plaats gehouden, moet dus uit zijn vooronderstelde plaats, deze van a , losgemaakt - 'un savoir désupposé', volgens een uitdrukking van J.-A. Miller - worden.¹³ Dit geeft volgende operatie op de discours-formule:

$$S_2 \quad \frac{a}{S_2} \rightarrow \frac{S}{S_1}$$

Sommigen vinden dit losmaken van het weten uit het analytisch discours problematisch. Vooral omdat de werkzaamheid van dit discours juist afhankelijk is van de fundamentele *docta ignorantia* waarin de kuur moet verlopen. Daarzonder zou de analysant voor de zoveelste maal ondergedompeld worden in een vooraf reeds ter beschikking staand weten, en zou de juiste maateenheid, typisch voor de psychoanalyse, verloren gaan. De analytische kuur, de enige naar 's mensens maat, met respect voor de maat van het subject, vergt immers dat ze overeenkomstig haar grondend contract gespeeld wordt, d.w.z. dat elk subject er in zijn particulariteit gehoord moet worden. Vereenvoudigend gesteld: het is juist omdat de analysant met een schone lei begint, omdat de analyticus nog niets weet over hem, dat het spreek-avontuur van de analyse kan beginnen. Dit belet niet dat de analyticus gaandeweg heel wat verneemt van zijn analysant, dat zich een weten constitueert, te denken als de sedimentatie aan de monding van een rivier. Of nog anders te verduidelijken met volgende metafoor: de analyticus wordt de archiefbewaarder van het verleden van zijn analysant. Een weten - gesedimenteerd of geclasseerd - dat de analyticus gebruikt om zijn interventies op te stoelen. Nooit als theorie, maar in zijn concrete dimensie zoals ze in de kuur tot stand kwam, met de betekenaars die gebruikt werden.

Dit belet echter niet dat de analyticus dit weten verder bewerkt, daarop buiten de kuur alle mentale operaties uitoefent die gebruikelijk zijn wanneer men een moeilijkheid tracht te vatten. Dat hij daarmee buiten de strikte kuur zit, moet voor hem duidelijk zijn. Maar dat dit verder tot zijn beroep behoort, weze hem liefst even duidelijk want de levende analyse zou wel eens kunnen sterven aan een te aseptisch milieu. Hier een waarschuwing voor zij die "rigueur", gestrengheid, met "rigor mortis" verwarren. Wat leerde Freud ook weer over zij die te nadrukkelijk op 'zuiverheid' gesteld zijn...

Zo kristalliseerde zich vanuit de kuur langzaam de zekerheid voor me, dat abortus niet zo probleemloos verloopt als men het ten alle kante voorhoudt. Drie zaken traden daarbij steeds maar weer met aandrang op het voorplan. Vooreerst de uiteenlopende en bizarre motieven - mijlen verwijderd van de algemeen ingeroepen rationaliteit - die een rol spelen in het zwanger worden en tot abortus besluiten. Dit is de psychoanalyticus, ook voor andere belangrijke beslissingen, zo vertrouwd dat het hem op zich niet uitermate kan verwonderen. Vreemder voor me was toch de manifestatie van die onbewuste maar precies werkende kalenders die leeftijden van nooit geboren kinderen bijhouden. En nog indrukwekkender, het feit dat deze nooit-voltooiden een tergend taai bestaan leiden in de kantlijn van een officieel bestaan waarop ze tol heffen, dat ze als het ware vampiriseren.

Het weten dat uit verschillende gevallen gekristalliseerd werd, stelt niet alleen de moeilijkheid van de verdere veralgemening, maar ook deze van de toch relatief beperkte populatie waaruit de analyticus zijn weten puurt.¹⁴ Het is bovendien niet denkbeeldig dat de wijze waarop men in de klinische praxis de gegevens verzamelt door sommigen als bezwaarlijk wordt beschouwd: de analytische kuur zou tot zwaarwichtigheid aanleiding geven, zou navelkijkerij cultiveren, en tenslotte enkel gegevens over 'neurotici' opleveren.¹⁵ Om allerlei dergelijke redenen kan het aangewezen zijn naar een andere vorm van onderzoek over te gaan. Daarom pasten we een analytisch geïnspireerd interview, verwant met wat analytici doen bij klinische demonstraties, toe op een vijftigtal vrouwen die zich voor dit onderzoek vrijwillig aanboden.¹⁶

Hier een sterk verkorte gevalsweergave.

Een jonge vrouw vertelt hoe ze, levend tussen Nederland en Vlaanderen, in een haastige

verwarring tot abortus moest beslissen. In feite is het de zuster die in anderhalve dag alles geregeld had: de afspraak met de sociale werkster, de afspraak met de dokter die de interventie zou toepassen, de vriend die in het ander land niet onmiddellijk te bereiken was... "Dat van die sociale werkster waren ze verplicht omdat ik pas zeventien was, maar dat stelde niet zoveel voor. Ondertussen hadden we mijn vriend kunnen bereiken en we moesten alleen maar zeggen dat het goed was. Het gebeurde allemaal wel heel snel."

- Bent u nog steeds bij dezelfde vriend ?

- Nee, we gingen uit mekaar twee jaar later. Dat zag ik zeker niet als een verlies, nee.

- Waarop is uw relatie dan afgesprongen ?

- Omdat hij erg driftig was. De laatste jaren dronk hij erg veel en hij sloeg me dan en hij gooide ook met dingen en zo. Op een bepaald moment trapte hij én de auto én mij in elkaar. Er was toen net een vrouw met wie ik werkte vermoord door haar man en toen dacht ik dus, als ik nu niet weg ben... dan gebeurt het mij ook. Dus ben ik weggegaan. Ik zag het niet zozeer als een verlies, het was meer eh, ja, eh... een beslissing. Op mijn achttiende ben ik met hem gaan samenwonen; ik kende hem al sinds mijn vijftiende; op mijn negentiende ben ik weggegaan.

- Heeft je vriend de abortus achteraf ooit in de relatie ter sprake gebracht ?

- O neen. Voor hem hoefde er niet over gesproken te worden. Het was gebeurd enne, het was goed he...

- Heb je de kans gehad om er met je moeder over te praten ?

- Zij heeft het toen niet geweten.

- Ze heeft het toen niet geweten ? Uw zus wist het... ?

- Ja. Ik ben er een half jaar later over begonnen.

- En ?

- Nou, dat was niet zo'n succes. Dan hebben we daar één keer over gesproken, dat was dus toen ik zeventien en een half was.

- En wat was haar standpunt ?

- Nou, zij heeft alleen maar gehuild. Ik zei het wel niet op het goede moment. We zaten toen voor de televisie. Mijn vader zat aan de tafel. Toen zei ik het en mijn vader deed de TV uit en m'n moeder hilde. Mijn vader deed heel zakelijk, zo van: wanneer, en hoe heb je dat betaald ? Dat was het. Dus, daarna ben ik daar nooit meer over begonnen. Met m'n moeder viel er niet over te praten, niet in de zin dat ze er tegen was, maar meer omdat die het heel emotioneel benaderde. Met mijn vader vond ik dat er ook niet over te praten viel omdat hij het zeer zakelijk benaderde: we hadden dus daarvoor het geld geleend, hij heeft dat betaald en afgehandeld. Ik heb de som ooit later zelf eens terugbetaald, maar niet meer zo expliciet zeggend: "Dat was daarvoor". Zo maar gewoon.

Naar aanleiding hiervan - ze wonen nu terug in Nederland, mijn ouders -, naar aanleiding van dit gesprek heb ik het hen geschreven. (zeer emotioneel) Ja, dat ik vandaag hierheen kwam.

- En hebben ze daarop gerepliceerd ?

- Dat kan nog niet. Ze komen pas maandag. Ik zal wel merken of ze daarop reageren. Het doet een beetje vreemd wanneer dat zo verzwegen wordt. Want, er was nog iemand in mijn familie en daar wordt dan over gesproken, zo van: "He, en wist jij dat ze een abortus had gehad?" Maar er is niemand die zegt van: "Ja, jij ook..." Er wordt voor de rest helemaal over gezwegen. Dat was met mijn vroegere vriend ook zo.

- En met uw man... ?

- Ja, hij weet ervan. Het is nu al heel lang geleden he. Het was vervelender met die

zwangerschap. Elke keer als ik bij de gynaecoloog kwam, vragen ze of je ooit zwanger bent geweest, miskraam, abortus,... Het bleef dus een tweede zwangerschap voor hen. Elke keer als ik weer op controle kwam - en er was iets, want er waren symptomen van zwangerschapsvergiftiging - elke keer als er iets was, zei ze : "Ah, maar dat is normaal, een tweede zwangerschap..." Misschien dat ik dat zo voel hoor. (...) Dus ik zei dat ik daar nogal nerveus van was, van al dat onderzoeksgedoe en die abortus. Er was zo'n zwijgende stilte, er was duidelijk afkeuring... Ik durfde het haar ook niet te zeggen dat ik het vervelend vond dat ze elke keer zei : de tweede zwangerschap. Voelde ik me schuldig ? Dat denk ik wel, omdat het altijd verzwegen wordt. Het was in ieder geval een ervaring waarvan ik zei : één keer maar nooit meer. Daar heb ik ook voor gezorgd.

- Hoe hebt ge daar voor gezorgd ?

- Nou, door in ieder geval altijd een voorbehoedsmiddel te gebruiken...

- Gebruikte je dat niet voordien ?

- Altijd de pil en toen hadden we op een bepaald moment vreselijke ruzie - want daar is het door ontstaan hoor - en ben ik naar Nederland gaan wonen en toen ik daar een maand woonde, kwam hij weer en werd de ruzie bijgelegd. Ondertussen gebruikte ik niets. Het was dus wel "pech hebben".

- Was dat iets dat je wist of was het onbewust ?

- Nou, het is wel iets wat ik wist. Ik dacht dat we het deden terwijl ik onvruchtbaar was. Maar... het was meer zo dat ik niet graag die pil nam. Die relatie was in het begin, na dat goedmaken, meer eerst iets van, nou, eerst kijken of hij echt verandert. Ik zag niet echt de noodzaak in om weer de pil te gaan slikken voor die twee keer per maand.

- Zou het mogelijk zijn dat je verlangen daarin een rol speelde ?

- Ah, maar ik had het zelf best wel willen houden. Het was helemaal niet... Dat heb ik eigenlijk nog wel hoor, dat ik... ik bedoel, die was dan nu tien geweest. Ik had hem, ik had hem, of haar, best graag willen houden. Maar die verstandelijke dingen kon ik toen allemaal best volgen hoor. Ik bedoel ik was nog aan 't studeren enne. (...) Mijn vriend was er één die eigenlijk alleen maar muziek wilde spelen. Hij hield niet van werken. Daar kwam het op neer. Er was, gezien de omstandigheden, weinig toekomst met hem en met dat kind. De abortus was verstandelijk; gevoelsmatig had ik het graag willen houden.

- Je weet zo pertinent onmiddellijk te zeggen : hij zou nu tien geweest zijn ?

- Ja. Dat is niet goed verwerkt. Dat is duidelijk. Ik denk niet dat je het echt helemaal hoeft te vergeten. Dat niet, maar... er moet wel iets aan verwerkt worden. Ik vond het hele gebeuren veel te snel gaan. Ik begrijp wel dat het snel moet hoor, maar ik vond het echt veel te snel. (...)

- Ik dacht toch niet dat je zo lang in verwachting was dat...

- Nee, 6 of 7 weken was het. Het kon toch nog een dag of drie duren ? (...)

- Waarom was je zus zo haastig ?

- Omdat ik het wilde hebben. (lacht) Mijn zus is de oudste. Ze is gewoon te verstandig. Ze is een beetje zoals mijn vader : nuchter, zakelijk, heel verstandelijk. (...) Ze is vier jaar ouder. (...) Ze woonde samen met haar vriend waarmee ze nu wel getrouwd is. (...) Hij vond wel meer dat ik het zelf moest beslissen. Zij had zoiets van : "Je verknalt je hele leven." Ze vond mijn vriend een klootzak. "Met hem kun je niet blijven." Haar reactie is wel logisch maar het ging wat snel. Ik had ook liever gehad dat ze mij naar een abortuskliniek had laten gaan. Die waren er toen dacht ik toch al.

- Heb je het gevoel dat het zo een beetje stiekem gebeurde ?

- Het was gewoon een dokter. Die wachtkamer zat vol met mensen die gewoon maar verkouden waren en alles hoor. Ja, het was geen officiële abortusdokter, nee, illegaal dus... ik

weet niet of dat toen al mocht, of het toen al officieel toegelaten was in Nederland. Zij had een vriendin gehad en die was daar dan ook geweest. Vandaar dat ze dat adres kende. (...)

- Daarjuist sprak je de hele tijd over een "hij", en eventjes corrigerend : "of zij"...

- Dat komt omdat ik nu een zoon heb, denk ik. Nu vind ik het vreselijk leuk, die zoon, maar daarvoor had ik best graag een meisje willen hebben. Dus ik denk dat ik alleen maar "hij" zeg uit gewoonte, want nu heb ik een kind, en dat is een "hij". (...) Hij is gewoon, voor mij, mijn eerste kind. Maar het is wèl zo, dat ik al die jaren al een kind wou hebben. Het is niet eh... eigenlijk een stuk oud verlangen. (...)

- De dokter zei u dat de pijn een inbeelding was ?

- Ja. Hij kwam aandraven met vrouwen uit India die bevielen op het veld, die nooit wat voelden. (lacht) Pijn was dus een begrip. Daarvoor was ik helemaal niet ingelicht over wat abortus inhield. Juist voor hij het ging doen - ik was ook niet voorbereid op het feit dat je vastgebonden werd, dat vond ik heel eng - zei hij me dat hij geen voorstander van verdoving was. Nu begrijp ik wel waarom. Het deed wel vreselijk veel pijn. Ik heb hem vervloekt. Ik heb ook proberen los te komen. En ik wist eerlijk gezegd niets. Ik had zo het idee dat het een tandvulling was zonder verdoving. Ik vond die tien minuten erger dan de latere bevalling die 17 uur duurde. Die tien minuten waren erger. Hij wou niet zakken (lacht). Ja.

- Hoe noemt uw kleintje ?

- Sander.

- Vanwaar die naam ?

- Ik ken een aardige jongen die zo heet. (lacht) Daar heb ik aan gedacht. Het bleek achteraf - ik ben getrouwd met een Duitser - een Duitse naam te zijn.

- Zou je kunnen zeggen : het 's ander, het is Sander ?

- Het is een ander, ja, ja. (stilte) Eh gut, het was mijn keuze, die naam.

Maar ik vind het wel niet leuk. Kan je dat echt zo zien ? Het feit dat je van een naamkeuze kan zeggen... Nou, het zou best kunnen. Er was ook maar één jongensnaam mogelijk voor mij, dat was 'm. Ik heb ook geen flauw benul hoe een tweede zou moeten heten. Zou een naam altijd iets betekenen ?

- Misschien niet altijd, maar in uw geschiedenis zit er toch iets wat verwijst naar een betekenis. Laat ons eens die sleutels over mekaar leggen. Waarom klopt het ene beter dan het andere ? Omdat die beter bij uw geschiedenis past. Ge hebt dit eerste in verwachting zijn steeds behandeld alsof het over een jongetje ging; nu heb je een jongetje. Je hebt schijnbaar je wens toch gerealiseerd. Terzelfdertijd kan het iets te maken hebben met de vorige zaak, maar het is toch ook wel een ander.

- Ja, dat is het ook.

- Is er een bepaalde datum, een bepaalde gebeurtenis, een bepaald seizoen, die gij associeert met de abortus ?

- Ja, het gebeurde op 16 januari hee... Gruwelijk! Het zou... Het is de dertiende vandaag. Dit soort tijden weet ik wel. Hij zou tien jaar zijn, 't is nu... Het feit dat ik mijn brief schreef voor dit gesprek ligt aan het feit dat ik erna heel slecht opgevangen ben geweest. Je gaat er ook niet zo snel over praten. Door het feit dat ik hierheen kwam, heb ik bewust gekozen om het te vertellen aan mensen die er niets van wisten. Maar het helpt weinig hoor.

- Ze willen er niet van weten ?

- Neel! Ze willen er niet van weten... Dit soort reacties kan je moeilijk helemaal voorzien. Zij allen zeggen : trek je plan, je hebt het beslist, je hebt het gedaan, laat me gerust. Ik bracht Sander bij iemand en die vroeg : "Wat moet je eigenlijk in Gent ?" Ik zei : "Ik ga i.v.m. een onderzoek rond abortus want ik heb vroeger een abortus gehad. En dat was hop... Silence!"

Ze zei à la minute : "Als je dan toch in Gent bent, kan je niet kijken of je daar groene kool vindt ? (lacht) Boerekool noemen wij het, bruine kool heet het hier denk ik, wat ze aan de konijnen geven. Ja, kool." Er werd dus zoals gebruikelijk gewoon overheen gepraat. (...)

- Dus uw man van nu heeft daar niet zwaar aan getild dat dat gebeurd is ?

- Ja. Nee. Ja, d'er is wel meer gebeurd. Ik was 25 jaar toen ik hem ontmoette en hij is niet zo iemand die zegt : "Goh, is dat jouw verleden".

- Zijn er nu dingen uit die tussenperiode, nadat je je eerste vriend verlaten hebt en je je man hebt leren kennen, waar je meer mee zit dan met die abortus ?

- Nee, dat bedoelde ik eigenlijk niet...

- Ik had toch de indruk dat je in paniek was. Dat je zoiets zegt als : dat wil ik hier niet bespreken.

- Nee, ja, nou,... Nou het is gewoon zo dat ik onderweg heb zitten denken, zou er nou een verband zijn...

- Een verband tussen... ?

- Nou, vanaf mijn 18de ben ik heroïne gaan gebruiken. Ik heb daar voordien nooit aan gedacht hoor. Toen ik hem ontmoette was ik een half jaar uit een ontwenningsskliniek. Nù vroeg ik me dat ineens af onderweg, zo van... want ik heb die abortus niet goed verwerkt.

- Zou ik dan mogen zeggen - het is een probeersel he, maar je moet mij zeggen of jij daar dus in kan komen - zou het kunnen zijn dat het het gebrek aan essentiële nazorg is dat u tot heroïne gebracht heeft ?

- Mmm, dat vind ik heel vlug hoor. Niet dat ik voordien gebruikte. Maar als je zo duidelijk gaat proberen een lijn te trekken, dan zou ik dat niet zo durven stellen.

- Heb je die vraag ooit zelf gesteld ?

- Ja, nù, nèt. Ik heb daar nooit zo mogen of kunnen over denken. Ik had wel eerder het verband gelegd van heroïne gebruiken met die eerste vriend, die van de abortus. Ik kwam meer aan de heroïne door hem, dan door die abortus, dacht ik. Die heroïneverslaving stoort mijn vader mateloos. Ik ben nl. anti-verslaving opgevoed. Mijn vader is vroeger alcoholist geweest en is gestopt toen ik negen was. Ik kan me zelf herinneren van die eerste keer - het was trouwens met morfine - dat ik twee uur lang heb geweigerd : "Neen hoor, dan kan je verslaafd geraken". Het was heel moeilijk, om na een aantal uren nog steeds mijn neen vol te houden. Plus dat ik toen weer stom ging denken dat het geen kwaad kan. Dat heb ik dus wel vaker gedacht. Maar het kan wel degelijk kwaad. Maar ik heb voordien nooit zozeer dat andere verband gelegd. Ik weet het niet of er een verband is.

- Maar toch een vraag die je jezelf stelde ? Je schrijft in je brief in zeer cruë termen daarover : "Een leven in de riool smijten".

- Nou, dat vond ik ook een verlies.

- Worden drugs juist niet gebruikt om je het gevoel te geven dat je niets verloren hebt ? Het moment van onder-invloed-zijn, is dat niet een gevoel van alles te hebben ? Zolang je onder invloed bent, heb je de illusie volledig te zijn. Kan ik stellen dat de drugs de plaats innemen van wat je verloren hebt ?

- Ja, dan kan je nog weinig verliezen. Je hoeft in ieder geval nergens meer over na te denken. Je bent weer totaal, tot ge weer en manque zijt. Het vorige verlies komt nog wreedaardiger terug. Je moet het weer snel opheffen. (...) In hoever is verslaving erfelijk ?

- Dat is een andere zaak. Is het erfelijk of is het een herhaling ? Uw vader was alcoholist...

- Ja, en zijn vader ook, en die zijn vader ook...

- Dus vier generaties verslaafden ?

- Ja. Dus ik ben naar een ontwenningsskliniek geweest en daarna ben ik nog in een soort

nazorgsbegeleiding geweest, therapie dus. Nooit hebben we het daar over mijn abortus gehad.

- En zijt ge ook niet op het idee gekomen om daar een link te leggen ?

- Neen, of ik moet liegen. De link is wel gelegd met de verslaving van mijn vader. We hebben ook gezinstherapie gehad. Het is, nou ja, het schijnt nog niet duidelijk bewezen te zijn dacht ik, dat verslaving erfelijk zou zijn.

- Maar het blijkt dat we met herhaling te maken te hebben. Je hebt het dus wel als kind meegemaakt, al die spanning. Wat kan een kind anders dan zich realiseren dat het in een spanningsveld leeft. Wat de volwassene doet, moet wel de moeite waard zijn. Rond neutrale zaken leeft geen spanning, maar ook geen verleiding. Dus een zaak met spanning, met verbod en met twist. Men twist alleen voor belangrijke dingen. Het moet iets magisch zijn, dat vader daar niet zonder kan. Hij heeft niet genoeg aan moeder, ook niet aan ons. Hij moet nog iets anders erbij hebben. Hij was aan de drank. Het kind, niet wetende, kan niet anders dan dat percipiëren. Vooral als je dan in de anti-verslaving opgevoed bent. Vader heeft, wat hij gepratikeerd heeft, met evenveel heftigheid bestreden ?

- Ja, dat is zo. Ik ben blij dat mijn vader er niet bij is. (lacht)

- In een gegeven milieu herhalen zich dingen omdat er voorbeelden zijn.

Omdat er een voorgaande is, zou ik bijna zeggen, en hoe er een ketting is van de herhaling.

Goed, dat zijn twee zaken : er is de ketting van de herhaling, en er is een verlies. Heeft uw vader ooit zo'n verlies geleden ? Ge kunt de vraag stellen : wat is het verlies dat mijn vader geleden heeft zodat hij beginnen drinken is ?

- Mijn vader wou alleen maar dochters, omdat hij zo bang was dat tot nu toe alle zonen dronken. Hij is gaan drinken na de oorlog denk ik. Het is zo dat hij in de lagere school werd uitgekozen om naar de HBS te gaan. Duitsland roerde zich al. Het was de tijd van alle macht aan de arbeiders. Hij is om arbeider te kunnen worden een technische school gaan volgen. Hoe logisch ook, het bleek niet zo te lopen. Hij is daarna wel veel bijscholing gaan volgen. Dat was toen uiteindelijk een eigen keuze. Hij kon naar die andere school. Hij heeft de verkeerde keuze gemaakt. Maar of hij het echt als een verlies zag ? Misschien wel. Hij was "bezeten" zou ik haast zeggen van het idee dat wij zouden studeren. - Heb jij gestudeerd ?

- Nee. Ik liep één jaar menswetenschappen. Ik ben het slechte kind. Mijn zus is afgestudeerd aan de universiteit.

- En hoe zit het nu met de drugproblemen...

- Zijn er niet meer, nee. Dat kan ook niet meer. Ik kan niet... Ik kan niet én een kind hebben, én ook nog gebruiken. Want dat is wel de gedachtengang, ja.

- Dus je omkadert zelf je drugprobleem : een kind verliezen, drugs nemen, het kind keert weer en je stopt drugs...

- (lacht) Ja, dat is natuurlijk wat ik zeg en daarom begin ik te lachen. In de auto stelde ik me toch zelf de vraag of daar toch geen geheim verband zou tussen bestaan. Het stoppen met drugs is natuurlijk het allergemakkelijkst met een kleine te krijgen. Ik ben verantwoordelijk voor hem. Dus ik kan ook moeilijk drugs gaan gebruiken.

- Natuurlijk. Ook voor uzelf.

- (zucht) Ja, dat heb ik blijkbaar altijd minder ernstig genomen. Voor iemand anders, ja. Maar ik weet wel, ik heb ook... Sander. Dat is werkelijk het andere, hee ? Ik vind het ook niet zwaar, nee... Maar het is wel zo dat ik vroeger altijd schreef en dat er toen altijd een duidelijke periode van vóór de abortus en van na de abortus was. Zoals ook een duidelijke periode van vóór de verslaving en na de verslaving. Dat doe ik dus zelf, afbakenen.

- Schrijven ? In welk verband spreek je over schrijven ?

- O ja, ik schreef gewoon.

- Ja, wat doe je daarmee ?
- Nou, weinig. Vroeger stuurde ik het nog wel eens op. En af en toe plaatsten ze dan wat. Ik schrijf alleen maar als ik mij heel slecht voel. De laatste jaren voel ik mij heel goed; dus wordt er weinig geschreven. Dat schrijven was, denk ik, eigenlijk wel positief voor me. Er is altijd een vóór, en een na. (...)
- Hoe heb je je man leren kennen ?
- In een café. (lacht) Ja. Ik moest invallen. Het was een café die een vriendin van mij hield. Ze kon die avond niet openhouden. Dus ik moest openhouden. Nou, als je achter een bar staat of achter een toog, ben je bewuster : het is veilig. Je bent je ineens zo bewust van de mensen die ervoor staan, van wat ze doen en zeggen, van hoeveel ze drinken. Het is heel veilig. Een veilige manier van contact leggen, want daartussen zit die toog. Om één uur zeg je dat het dicht moet en dan gaat iedereen weer weg. (lacht) Toen heb ik hem dus voor de toog op die ene avond leren kennen. Hij was toen nog gebruiker.
- Heeft hij ook hetzelfde ontwenningprogramma gevolgd ?
- Nee.
- En hoe is hij er vanaf gekomen ?
- Om mij.
- Door u. Door u, om u.
- Door en voor. Ook zijn vader was verslaafd en is het nog steeds. (lacht) Zijn vader dronk. Behalve sigaretten roken, doen wij dus niets meer. Wij drinken niet, wij zijn erg vervelend voor anderen. Maar eh, wij zouden eigenlijk wel graag dat patroon doorbreken.
- Wat bedoelt u ?
- Ik zou niet graag zien dat Sander verslaafd werd. Dus de stelling is : als je dat van je ouders niet ziet, dan is er misschien minder kans.
- Stilte.
- Waaraan denk je nu ?
- Of er werkelijk verband is... Of er werkelijk verband is. (lacht) Ik heb het me wel eens afgevraagd, maar ik ben er nooit meer over begonnen met mijn zus. Eigenlijk is het vreemd dat ik dat nooit gedaan heb. Het eerste gevoel als ik wist dat ik in verwachting was... Ik was blij, uitbundig.
- Wat je nu ook laat blijken als je over Sander spreekt.
- Nou, ik probeer me nog in te houden (lacht).
- Zou het vroeger ook niet iets van die aard kunnen geworden zijn... ?
- Ja, ja, ah ja.
- Dus daartussen is er een periode geweest waar ge inderdaad hetzelfde zocht. Maar het tweede is nu zo reëel dat ge het bijna niet kunt geloven dat het bestaat, he ? In feite was dat alles nogal schimmig. Je schrijft in je brief alsof je een kind in de riolering hebt gegooid. Je zegt niet : een ding...
- Ja. Maar dat ging ook doordat de dokter vroeg : "Wil je het zien ?" Ik zei : "Neen". Hij liet me toch die bak zien, deed de vuilnisemmer open en gooide het erin... En weg, is dood, is weg, is dood, is in de riolering, is...
- Hoe kijk je daar ideologisch tegen aan ? Ben je binnen een godsdienst opgevoed of binnen een...
- Ja, officieel protestants gedoopt. Maar we hebben er weinig of niets aan gedaan. Thuis ook niet. Neen, ik ben alleen maar gedoopt omdat mijn moeder vroeger geen werk kreeg omdat ze niet gedoopt was. Daar is geen godsdienstige verklaring voor, waar er echt sprake is van...

- Dus uw situatie is niet door een ideologie of een godsdienst gekleurd? - Nee. Het was meer mijn eigen ervaring. Ik benijd degene die, laat ik het zo zeggen, degene die echt katholiek opgevoed is en die een abortus krijgt. Die eh...

- Het is niet vanuit een godsdienst die zegt: ge hebt een ziertje in de riool gegooit...

- Neen. Ik weet ook wel, dat wat ik toen gezien heb, haast niets was. Het is allemaal niet dat je kan zeggen van eh het is een kind, maar... Het was een kind, en ik voelde me zwanger. Dat is eh, het vervelende. Want voordat die test positief bleek, wist ik al dat ik zwanger was. (...) Die test was al meer om mezelf te controleren.

- Waarom heb je die brief naar me geschreven?

- Omdat ik zelf vind dat ik het daar moeilijk mee gehad heb. En lang... De periode die erop volgde, was seksueel niet al te best. Het deed me allemaal daar veel te veel aan denken. Ik denk dat als er een instantie was geweest waar ik naartoe had kunnen gaan, ik er in ieder geval heen zou zijn gegaan. Ik was toen zeventien. Omdat ik het er zo moeilijk mee had. Omdat daar met zo weinig mensen over te praten viel. Zelfs niet met mijn vriend. Kijk, toen hield ik nog van hem. Dus, ik verwachtte wel iets. Vandaar eigenlijk. Omdat ik nog de hoop heb dat... (stem slaat over), dat er zo'n instantie komt. Niet zozeer voor mij, maar voor die mensen achter mij. Het is eh... (...) Het wordt weer moeilijk.

- Wat denkt ge daarbij?

- Nou kijk, de laatste twee jaar van die verslaving waren natuurlijk rampzalig. Maar het is niet zo - de mensen vragen het wel eens aan me - het is nog steeds niet zo dat ik er spijt van heb. Dat is eigenaardig. Maar ik heb dus niet zozeer het gevoel van: 'die jaren heb ik weggegooid en ontzettend ongezond geleefd'. Ik kijk er niet zo tegenaan; wel zo wat die abortus betreft. Niet zo van wat heb ik daar afschuwelijk veel jaren mee verpest. Dat gevoel heb ik niet. Het was niet uitsluitend een slechte periode. Het is niet leuk in zo'n ontwenningstelling. Elk moment dat je er zit, vervloek je. Maar achteraf gezien... was dat eigenlijk een hele goeie tijd.

- Waarom?

- Je leert wel veel. Het is er heel veilig. Ik heb het aan iemand waarvan ik vond dat die dringend binnen moest en die niet durft, verteld... hoe heerlijk het die eerste dagen is. Alles wordt geregeld. Je hoeft niets meer te kiezen, nergens over na te denken.

- Is uw man iemand die kan beslissen in uw plaats?

- (lacht) Ben ik een slechte beslisser? (lacht) Ik beslis de meeste gangbare zaken, maar af en toe zegt hij gewoon: "Neen!". Dat verbaast me nog wel eens. Dat komt me meestal niet goed uit als hij neen zegt. Het is iemand die zeer makkelijk is, al hebben we daar wel eens ruzie over gehad. Hij laat alles zeer makkelijk aan mij over. Ik doe de financiën en de rekeningen. (...)

- Is er nu nog iets bijzonders waar je zou willen over praten?

- Nee, niet op zich. Ik meen wel dat de meeste abortussen wat beter geregeld worden tegenwoordig. Nee? Met de nabegleiding.

- Was er dus nog iets dat je zelf graag zou aangeraakt willen zien?

- Is de taboesfeer werkelijk nog zo nadrukkelijk? Het is voor mij makkelijk natuurlijk. Ik neem aan dat ik nooit hier voor het gerecht vervolgd kan worden voor iets wat ik in Nederland gedaan heb toen ik daar woonde. Maar het is waar, er zijn nog steeds abortusprocessen. (...) Ik denk dat het probleem een beetje ontstaat door dat je je dus echt zwanger voelt. Begrijp je, er is daar een ander buiten jezelf... Ja, maar, 't is een ander van in 't begin, een ander. Dat is niet hetzelfde als een gezwel..., als een eierstok die ontsteekt, dat is niet hetzelfde als een vleesboom die groeit, dat is niet hetzelfde als een fibroom, dat is niet hetzelfde als een tand. Dat is iemand waar je gaat tegen spreken. In ieder geval was dat bij mij

heel sterk, bij mij was dat meer het probleem. Niet godsdienstig, maar wel dus toch, leven. Ja. Ik weet ook wel dat dat niets was of in ieder geval weinig was toen het eh... in dat riool wegging, maar het had dus iets kunnen worden. En dat is vervelender. Maar je voelt gewoon een lichamelijke, ik zou haast zeggen, een soort zwangerschaps-euforie. Ja, nee, je bent echt zwanger. Ja, ik kan het moeilijk uitleggen maar het is, het is heel vreemd : je krijgt die abortus en alles is weg. Nou, dat heeft een gevolg natuurlijk, hee, als alles plots weg is... Ik weet niet of ik op dat moment zo het idee had van : goh, gezellig nu zijn we met z'n tweeën. Hoewel... Dat had ik dus nu wel. Heel sterk. Op twee dagen heb je geen tijd om... dat zijn flitsen hee. Het is zo'n rush geweest. Ik heb die indruk anderhalve dag, nog geen twee dagen. 's Anderendaags was het gebeurd... (...)

- In je brief meende ik iets te lezen in verband met je zuster. Jij zegt daar : "Van haar kon ik het niet hebben. Mijn vriend was niet alles, ik moest nog studeren." Had je ook het gevoel dat er een stukje agressie of jaloezie zou kunnen meegespeeld hebben ?

- Achteraf wel. Op het moment zelf niet hoor. Je moet natuurlijk niet vergeten dat ik altijd het moeilijke kind heb willen spelen. Ik kon niet zo goed overweg met mijn vader. Als er problemen waren dan zei ik die tegen mijn zus en zij zei die aan mijn vader. Mijn vader gaf antwoord aan mijn zus en mijn zus vertelde het weer aan mij. Het was logisch dat ik haar belde. En ook gezien vroeger, was het logisch dat ik daar niet echt tegenin ging, want zij had nog eens gelijk. Daar werd ik zo moe van dat iedereen dat vond, dat ze gelijk had. Maar ik heb het achteraf wel gedacht... het zou dus het eerste kleinkind zijn. Door mijn abortus werd de rangorde toch gerespecteerd. (...)

- Voor mij was er nog iets. Ik had de indruk dat er uit uw brief meer schuld sprak, dan dat ik vandaag heb menen te herkennen. Vandaag heb ik het gevoel dat het wat dubbel ligt ?

- Die brief is, normaal gezien, eerlijker dan ik. Dat weet ik van mezelf. Ik ben, ik ben als ik schrijf eerlijker... dan wanneer ik hier nu face to face zit. Ik doe dat al mijn hele leven, alles op papier. Dat lukt wel. Maar ik heb het heel moeilijk om echt te zeggen. Want voordat ik hier dus binnenkwam, was mijn grootste angst dat ik zou gaan huilen. Als ik zo bang ben om te gaan huilen dan moet ik, dan moet ik weggaan. Ja, want na die zwangerschap is de beheersing over tranen ook een stuk moeilijker geworden. Is dat normaal ? Oh, dat is heel vervelend. Ook als ik gewoon iets hoor van iemand anders... Het is zeker asociaal, niet verantwoord, niet gewoon. Men aanvaardt het niet zo gemakkelijk... (...)

Wat leert nu zo'n onderhoud ?

Vooreerst dat abortus zich niet inschrijft in een vacuüm, door rationale of ideologische redeneringen klaargestoomd voor de ingreep, maar integrerend deel uitmaakt van de levensgeschiedenis vóór en na de interventie. Contrasterend met deze vaststelling is het feit dat men er in de hulpverleningssituaties weinig ruimte voor maakt, er weinig belang aan schijnt te willen hechten. In het voorliggend voorbeeld is duidelijk te lezen hoe het subject zelf zijn gehele leven structureert rond de abortus : ze spreekt over 'vóór en na de abortus' over 'vóór en na het aan drugs zijn'. Ze ontdekt zelfs dat deze met mekaar een verband vertonen dat ze vroeger nooit heeft durven te ondervragen. Wellicht omdat dit soort verbanden in het psychische nooit exclusieve honderd procent verbanden betreft. Wellicht ook omdat dit gesprek een nieuw 'aanbod' was, in weerwil van het feit dat deze vrouw jaren in de wereld van de psy had vertoefd. Zegt ze zelf niet : "Ik denk dat als er een instantie was geweest waar ik naartoe had kunnen gaan..." ? Zouden we derhalve niet mogen stellen dat diegene die psychische hulp beweren te verstrekken, bekwaam moeten zijn een aanbod te doen waarin de verantwoordelijkheid niet uitgesmeerd wordt, maar waarin een voldoende

veilige ruimte wordt gevonden om het verborgene van het verlangen te exploreren. Een aanbod dat de 'therapeut' kan ondersteunen, waaronder hij zelf niet doorbuigt, dat hij kan verdragen en ver kan dragen.

Paradoxaal is het feit dat men het vaak heeft over het doorbreken van de taboesfeer daarrond, terwijl de instanties die dit beweren te doen, juist een taboe installeren waar ze zelf meewerken aan het onbespreekbaar stellen ervan. Hoe doen ze dat dan? Wel, o. a. door abortus te banaliseren en te doen alsof het een incident is dat verder niets te maken heeft met de levensgeschiedenis van een subject, met zijn wijze van leven, met de verdere wending van zijn bestaan. Ook door te doen alsof eventuele gevolgen - bv. in casu verstoord seksueel leven, aan drugs raken, onbeheerst in tranen uitbarsten,... - puur behoren tot het medisch discours. De dokter heeft dan grofweg twee wegen te volgen: ofwel geneest hij de eventuele fysische nasleep of hij stelt vast dat er geen is, ofwel zit hij opgescheept met een probleem - de psychische nasleep - dat in feite niet tot zijn terrein behoort, maar waarbij hij nu stilaan vertrouwd is met het feit dat men zich in onze cultuur tot hem richt voor hulp. Hoe men het draait of keert, met of zonder specifieke opleiding, het komt steeds neer op een weg-medicaliseren van het probleem. De ethische lijn van zijn bestaan zoeken om deze lijn te herstellen, binnen het medisch discours, is grofweg even onefficiënt als zijn verdriet verdrinken op café. Al lijkt het minder schadelijk. De confusie tussen de verschillende discours - hier het medische en het analytische - is nefast, in welke richting ook.

Het redelijk en door rationalisaties bereikte evenwichtsniveau blijkt zeer relatief te zijn en broos. Wat doet men al niet opdat de opgeworpen dammen niet zouden begeven? Zijn de 'oplossingsmiddelen' soms niet belastender dan de oorspronkelijke moeilijkheid? Op zo'n punt toont zich de waarde van het analytisch concept van het "durcharbeiten", het doorwerken. Iets anders dan vergiffenis krijgen of geven.

Zij die alle hoop ter zake stellen op het rationele beslissingsproces, zouden hier kunnen lezen hoe beslissingen van de andere afhankelijk zijn. En niet alleen van de imaginaire andere, maar ook van de Andere, van de symbolische Andere. Een variante op Lacans "Le désir, c'est le désir de l'Autre" luidt "De beslissing wordt door de andere," - in casu de spiegelfiguur van de zus - "én ook door de Andere, afgestempeld, gemerktekend!". Vandaar de verwarring tussen het rationele en het gerationaliseer: het onbewuste speelt nu eenmaal mee in het beslissingsproces.

De tijdsspanne waarover men redelijkerwijze vóór de beslissing tot abortus beschikt, is tegengesteld aan wat de psychische tijd toelaat te verwerken. We denken hier aan de psychische tijden van Lacan: "l'instant de voir", "le temps pour comprendre" en "le moment de conclure".¹⁷

In de eerste tijd ziet men hoofdzakelijk de zwangerschap - in casu de zwangerschaps-euforie - minder de abortus, nog minder de interventie. Het aandeel van het redelijke is daar vaak zeer beperkt. Bovendien zijn het vaak nog de anderen die menen dit redelijke te moeten vertolken, al worden ze daar zelf bespeeld door onbewuste motieven.

De tijd om te begrijpen voor welk probleem ze zich hebben gesteld, waarom dit zo verliep, wat hun onbewuste verlangens erin waren,... is werkelijk tegengesteld aan de setting van zij die op abortus gericht zijn, is niet in overeenstemming te brengen met de tijd waarover ze zelfs in optimale situaties beschikken.

Inderdaad, het moment van de haast is overall terug te vinden, maar dan zonder aan de vorige tijd de nodige ruimte te hebben gelaten. Vandaar dat de haast, de gezonde haast bij de

uitvoering van iets dat men voldoende heeft overwogen, hier in feite verplichte overhaast wordt. Te meer men van hen vraagt een act te ond erstutten die definitief en onherroepelijk is, zonder dat zij daartoe over de nodige tweede tijd beschikken. Wat een act moest zijn - gerijpt, overwogen, met assumeren van de verschillende consequenties, in het bijzonder met de aanvaarding dat nadien nooit meer gelijk is aan voordien, en zo groeiend naar een salutare anticipatie - wordt een weg-ageren, in feite even onherroepelijk, maar steeds opnieuw geannuleerd in het imaginaire. Onoplosbaar conflict, hardnekkig probleem.

Eerlijkheidshalve moet ik bekennen dat vrouwen die in analyse zijn eveneens getuigen van ditzelfde gekneld zijn tussen de tijd die ze nodig hebben om hun status op te helderen en de beslissing die dringt. Al zijn de psychische gevolgen daar meestal beperkter omdat ze, wat ze ook kiezen, er in de limiet een act kunnen van maken. En in elk geval, omdat ze er achteraf nog verder kunnen op doorwerken.

Waar gedurende de loop van de analyse een ongewenste zwangerschap voor een eerste maal optreedt, samen met de overweging van abortus, wordt deze dikwijls doorgevoerd. De kuur is immers een plaats waar men kiest voor het in het woord brengen, waar men kiest om het reële van leven of dood te bemeesteren via het talige, via het benoemen. Ze is niet de plaats waarin het subject zijn beslissing aan de analyticus kan overlaten, kan opdringen. Tenminste niet als die zijn vak verstaat.

Het restitutie-idee, het concept van het nodige herstel, zoals we het in het onbewuste van veel vrouwen hebben kunnen lezen, is ook in het voorliggende geval aanwezig. Evenwel op een bijzonder geslaagde wijze : het is werkelijk een ander, een zoon van een andere en geliefde vader, binnen een andere context, in een gezin zonder drugs, bij mensen die werken en mekaar liefhebben. De nogal blindwerkende krachten die naar herstel tenderen, bewerkstelligen wel eens belaste zwangerschappen en geboorten van kinderen die reeds op voorhand een extra, en vaak tragisch, 'programma' meekrijgen.

Uitspraken en handelingen van sommige dokters tonen dat er nog geen redenen zijn om de loftrumpet te steken. Tot mijn grote verwondering heb ik in mijn beperkt onderzoek de overtuiging opgebouwd, dat door het niet openbaar bespreekbaar stellen, we in een status quo situatie blijven steken. Er schijnen daar zaken te gebeuren die moeilijk voorstelbaar zijn, en in elk geval onverdedigbaar. Even bij wijze van voorbeeld, een laatste opmerking. Het aantal keren dat vrouwen ons vertelden hoe ze geconfronteerd werden met het reële van het geaborteerde en met welke begeleidende woorden, wijst op andere dan toevalsfactoren. Men presenteert soms dit stuk reële uit het eigen lichaam, dat voor het imaginaire van de vrouw reeds een ander en voor het symbolische een leven was, met de bedreiging : "Dat zal je leren in 't vervolg je voorbehoedsmiddel serieuzer te gebruiken."

De aandachtige lezer zal gemerkt hebben dat heel wat uit dit sterk verkort protocol ongeanalyseerd gelaten werd. Hem wordt hiermee ook wat werk gelaten.

"Mijn schaduw. Wat is daar eigenlijk mijn in ? Ik weet nog dat ik als kind - hoe klein ? - mijn schaduw op de proef stelde. In de zomer, wanneer de late namiddag aan het doodbloeden was, liep ik over het perron van het station waar mijn vader zijn bureau had, nu eens naar de zon toe en dan weer ervan weg. Mijn schaduw inhalen was schijnbaar een droom. Als dit niet lukken mocht, probeerde ik kwaad erop te trappen. Maar de schaduw was even agressief als ikzelf en trapte precies zo terug. Dan maar van mijn schaduw weglopen en over mijn schouder gluren of het lukte. Alle moeite tevergeefs. Daar leerde ik dan minstens toch snel en

lang lopen. Dat was dan het enige meesterschap dat het me opleverde. Wat rest daarvan nu nog? De winst van de verloren illusie dat daar geen meesterschap te zoeken valt? Mijn schaduw is niet mijn. Zoals zoveel dat ik mijn noem - mijn kind, mijn lichaam, mijn geliefde, mijn vrienden,... - maar als vage aanduiding te gebruiken is. Allemaal aan mij ontsnappende werkelijkheden waar geen meesterschap, noch bezit kan over uitgesproken worden. Mijn God... had ik dat allemaal maar vroeger geweten.

En toch volgen ze mij als mijn schaduw. Mijn schaduw, een niets dat ik duidelijk waarneem en behandel als een ander. Als ik de anderen maar niet als schaduwen behandel, als loutere afspiegelingen van mezelf. De schaduwen van een leven - want alles is geen licht dat blinkt - soms meer verwant aan spookgestalten die rondwaren in het schrale, in het vluchtig reële dat er soms maar in een bestaan bestaat. Hoeveel echte ontmoetingen, voorbij de spiegel? Een groot getal contacten? Vals wisselgeld uit een leeg bestaan. Een schaduw? Een afspiegeling? Ombre de mon ombre? Mijn schaduw heeft geen schaduw, zoals mijn spiegelbeeld er evenmin een heeft. Maar kan ik zonder? De man zonder schaduw, zonder spiegelbeeld; even onmogelijk als een subject zonder verlangen? Hombre? Man?"

In de analytische kuur lijkt het wel alsof Mister Schaduw in de vrije associatie uitgenodigd wordt de roman te schrijven over het subject als "Het gebroken masker van de persona".

Tot hiertoe hebben we op een nogal impressionistische wijze het probleem van de ethiek zoals het verschijnt in de psychoanalytische kuur geëvoceerd. Daar liggen duidelijk te onderscheiden klemtonen naar gelang het gaat: 1. over het ethische in het leven van de analysant, 2. over de ethiek van het analysant-zijn zelf, 3. over de ethiek van de analyticus in opleiding, 4. over de ethiek van het functioneren als analyticus. Duidelijk dat deze verschillende onderscheiden velden elk afzonderlijk een behandeling verdienen, met voorbeelden die specifiek passen binnen elk veld. We kozen echter hier niet voor zulk een benadering. De eerste twee dimensies kwamen tot nu toe meer aan bod. Daarom nu een voorbeeld waar het accent ligt op de laatste twee.

Ter illustratie, een geval van 'controle-analyse' - ook wel eens pretentius als 'supervisie' bestempeld, alsof de psychologische kliniek er één van het oog zou zijn, en niet één van het oor - of een bijzondere situatie waarin de psychoanalyticus het ethische ontmoet.

Een patiënte van een psychotherapeute die in psychoanalyse is, pleegt zelfmoord op een nogal spectaculaire wijze zodat de rijkswacht haar convoceert. Paniek. Zoekt verzekering voor de vragen: "Ben ik schuldig? Verantwoordelijk? Wat kunnen ze me vragen en wat moet ik verklaren? Is het wel degelijk zelfmoord en geen ongeluk?" Met tussendoor defensieve opwerpingen: "Dit was niet te voorzien. Dus waren de modaliteiten ook niet te voorzien en zeker niet dat nog enkele anderen ter gelegenheid van die zelfmoord zouden sterven. Ik ben toch ingedekt door het ontslag uit de psychiatrie en het medisch dossier... De psychiater had hem uit de kliniek ontslagen met de boodschap dat het niet was om samen te wonen. Dat wil toch zeggen dat we binnen ons kader met hem konden werken."

Dat de collega's en de psychiaters van het centrum steun verlenen in deze verwarring, belet de getroffene niet er dieper op in te gaan. Het herstel van het psychisch comfort en van de zekerheid volstaan haar niet. De vraag aan de psychoanalyticus naar wat men gemeenlijk een 'supervisie' noemt, interpreteren wij als een vraag om zich aan de psychoanalytische ethiek te meten.

Al snel stapt de psychotherapeute af van het al te defensieve, om zichzelf te ondervragen op het punt van haar verlangen. "Wat met mijn verlangen daar? Moest ik hem dan toch terug laten opnemen? Ik dacht zo: alle vrouwen hadden hem verworpen, dus kon ik dat niet op

mijn beurt doen." Hier blijkt hoezeer Über-Ich gewauwel over 'mogen, niet-mogen en moeten' zijn inefficiëntie bewijst.

Maar eerst moest een schijn-paradox die verband houdt met regels, worden uitgeklaard. Men kan nu eenmaal niet werken zonder een door regels uitgetekend kader. Wie zich niet naar de regels kan voegen, wordt uitgesloten; maar wie zich naar de regels kan voegen, is normaal... De eis die gesteld wordt voor de opname en voor het behoud in een inrichting, voor het voortzetten van een behandeling, kan alleen bereikt worden op het eind van een behandeling. Wie deze eis van bij het begin reeds bevredigend kan beantwoorden, heeft de inrichting, de psy niet nodig. Dus, ofwel staan alle inrichtingen leeg, ofwel zijn de eisen leeg? Toch niet! Niemand kan van een setting, van een bepaald dispositief profiteren als hij de aanvankelijke regels, die dit dispositief mogelijk maken, niet aanvaardt. Hij moet dus ontslagen worden als hij zichzelf van deze minimale regels ontslagen acht. Doorverwijzing en tussentijds ontslag hebben onder meer als functie de patiënt progressief doorheen een reeks ervaringen in te passen in een formeel minimum van voor hem werkzame regels. Dat daarbij risico's gelopen worden, risico's die men moet leren inschatten, is even duidelijk als het feit dat een gegeneraliseerde opname evenmin bij machte is alles risicoloos te doen verlopen.

Belangrijker in deze casus van controle leek ons het feit dat een dodelijke spiegelopstelling aanwezig was bij de hulpverlener. Verkort: "Ik moet slagen waar x mislukte. Ik wil niet capituleren en zou het anders en beter moeten doen... De psychiater zei me dat ik me er moest op voorbereiden dat dit een zelfmoord zou worden. Ik wilde hem in het ongelijk stellen en bewijzen dat het anders kon."

Alles schreef zich in "en miroir", in een rivaliserende afspiegeling tegenover een imaginaire andere. De vooraf geformuleerde narcistische eisen waren even groot, als achteraf de kwetsbaarheid en de breekbaarheid bleken. Alleen het psychiatrisch uitgesproken orakel overtrof, zo mogelijk nog, deze spiegelverhouding.

Naarmate de bolster wat weggepeld werd, kwamen andere belangrijke zaken aan het licht. Dat zij het in feite met deze patiënt niet meer zag zitten, dat zij bij de laatste ontmoeting gehaast was geweest om de trein te halen, dat zij daarmee verveeld zat en hem wellicht onbewust toch had opgegeven... Hier verschijnt het kapitale ethische punt: "Wat was er van mijn verlangen in het spel? Was dit verlangen nog voldoende uitgezuiverd om die therapeutische begeleiding voort te zetten? Wou ik hem niet weg, zonder hem te durven laten opnemen?" Doodswensen, niet als zodanig erkennen. "Céder devant son désir!" Men legt de duimen voor het verlangen, men begeeft en het meest lugubere realiseert zich... De psychotherapeute gaf het op, haar verlangen om vol te houden was niet langer in het spel, ze trok het terug, het kader - werkelijk te bepalen als "le désir de l'analyste" - verviel en het explodeerde. Acting out! De patiënt stapte eruit. De voorspelling wordt bewaarheid want de imaginaire ankerpunten bleken onvoldoende hecht. Het noodzakelijke dispositief was niet langer verzekerd.

Maar het Über-Ich herstelt zich daar - nog voor een laatste keer? -ten volle: "Nooit zal ik me dit vergeven". Moeders agressieve Über-Ich-moraal kwam daar opnieuw aan het woord. Moeder is haar huwelijk in dit teken begonnen: "Ik zag mijn man niet graag, wel een andere. Maar ik dacht dat het wel zou komen". Haar kinderen - met deze erfenis beladen - kwamen echter voor 'het' gekomen was... Ondertussen moest het nu eenmaal. Triomf van het wreedaardig Über-Ich.

Men merkt hoe een vraag naar 'supervisie', een vraag kan zijn naar de ontrafeling van enerzijds een Über-Ich-moraal en van anderzijds de ethiek van het werken met psychisch belaste patiënten.¹⁸ Waar men de loodzware moraal vervangt door een verlichte ethiek, gaat het niet over een lichtzinnige ethiek; wel over een lichtere, een lichtvoetigere en daardoor efficiëntere.

De bloem van de moraal opspelden, is gemakkelijk. Ik heb ze, de stinkertjes - de Afrikanen, de *Tagetes erecta*, die niet deugen voor een ruiker - zien zitten in het knoospunt van zij die werkelijk zonder scrupules leven. Zij die het meest de wereld en de anderen bemoraliseren, veranderen naar wens van morele stelregel, vormen kwalijk gezelschap. Waar het Über-Ich aan het woord is, heerst een sadistische stem, persecutoir: "Gij zult... Gij moet... Gij moogt niet...". Waar deze stem zich laat horen in het kader van wat we in de psychoanalyse 'spiegelrelaties' noemen - dat zijn dit soort relaties waarin de wederzijdse captatie door mekaar hoofdzakelijk berust op imaginaire kentrekken - kan men met het grootste gemak vaststellen dat wat beweert een richtsnoer te zijn, in feite als een windhaan in alle richtingen draaien kan.

De kuur leidt tot een systematische bevraging van het aandeel van het onbewuste in beide vormingen. Naarmate de exploratie van de imaginaire dimensie - de ommekeer van 'spiegel-paleis' in 'spiegel-kot', van liefde in haat, van vriendschap in dood, van alles in niets, van... - vordert, kan de moraal die gegrepen zit in de orde van het vertoon, in de orde van de parade, afgebrokkeld worden. Een proces van uitkristalliseren, waardoor tenslotte ook de onbewuste gedeelten van het Über-Ich kunnen bewerkt worden. Een proces dat moeilijk vereenvoudigend uit te leggen is. Maar misschien wel via de metafoor van de Duitse filosoof te vatten waar hij stelt dat bepaalde woorden en waarden bevuild werden, zoals "bronnen waar teveel wolven aan dronken".¹⁹ De kuur - wanneer ze correct gevoerd wordt en buiten de theorie van de identificatie met de analyticus blijft, wat het spiegel-kot zelf is - heeft als uitwerking dat die stinkende moraal wegvalt, een klaringsproces van de bronnen, het water wordt er gewassen, een loutering waardoor ruimte komt voor een andere ethiek dan deze van de spiegel en van het sadistische Über-Ich.

De verschillende tijden uit de geschiedenis van het menselijk denken die de psychoanalyse mogelijk hebben gemaakt, kunnen we als volgt op een rij zetten. Met Galilei en Copernicus werden de wiskunde en de natuurkunde op het hemelgewelf ingeschreven en de Goden eruit verjaagd. Met Descartes werd het subject geschapen door de scheiding tussen het denken en het zijn. God werd daar niet langer ingeroepen als verklaring voor het bestaan. Met de Verlichting ontstond een ander idee over het Goede en werd daar definitief het Geluk gescheiden van het Opperste Goed. Met Darwin - de tweede narcistische krenking voor het mensdom, schrijft Freud - werd de evolutiegedachte in de wetenschappen geïntroduceerd. En zo kon Freud aan het werk - zorgen voor de derde narcistische krenking "de mens is geen Heer in eigen huis" - en het primaatschap van het bewuste als een bedrieglijke illusie ontmaskeren. Zijn hele leven door is hij blijven vechten voor een brede toepassing van deze ontdekking. Of men nu de term 'Toegepaste psychoanalyse' onelegant vindt - en dat is hij ook gezien de toepassing bij uitstek toch deze van de kuur is - en deze wil vervangen door 'Les champs connexes', blijft het feit dat hetzelfde zaad gezaaid wordt in die belendende velden en dezelfde vruchten geplukt. In de broeikas of in open lucht, in de kuur of in een breder

onderzoek, de formaties van het onbewuste zijn voor de analyticus overal te lezen.

Opnieuw stellen we ons de vraag of ons geschrift op zijn beurt geen ideologische machinerie geworden is. Dat men er dat van kan maken, is evident. We hebben dit meer gezien en met teksten die grotere ambities hadden. Gezien dit toch niet te beletten is, komen we terug op onze vraag. Wat is in deze tekst de onherkende onbewuste subjectieve equatie, die hem eventueel gevaarlijk zou kunnen maken? Na analyse van al wat als antwoord op die vraag bij me opkwam, begreep ik beter wat me zo bewogen had toen ik een aantal vrouwen, maar ook enkele mannen, beluisterde op de punten die waarden en onwaarden raken zoals ze hierboven even werden aangeroerd. Deze subjectieve implicatie herkend zijnde - soms reeds lang, van tijdens mijn analyse, maar toch ook telkens weer met nieuwe aspecten en nuances - stond ik voor de keuze te getuigen van hun gevecht voor "Mehr Licht" of te zwijgen. Dat de ervaring uit de kliniek toont dat alles veel gecompliceerder is dan de manicheïstische opstellingen van ideologieën laten geloven, dat het wettelijk kader en dit van de verzorging vol haperingen functioneert, maakt het juist zo moeilijk op te komen voor de verwaarloosde psychische dimensie.

Waarde versus on-waarde, een moeilijk thema voor de psychoanalyticus. Toch ook iets zoals het bewuste en het on-bewuste. Een paradox? Het één is met het ander gegeven, zoals de dood met het leven, de synthese met de analyse, zei Freud. Het psychisme is synthese! Daarom moeten we niet aan synthese doen.²⁰

Alles wat hier te lezen staat, is evident, het werd al eens gedacht, en gezegd... Niets nieuws dus...? Het is echter mijn ervaring dat evidenties die lange tijd niet herhaald worden, niet langer evidenties blijven. Alles moet toch steeds weer opnieuw expliciet gesteld worden?

En als er aan wat hier te lezen staat dan toch niets nieuws aan is, waarom dan...?

1. G. Van de Vijver, "Tussen een fenomenaal en een noumenaal onbewuste. Vragen naar de constitutie van het object van de psychoanalyse", interview met Jean Petitot op 21 september 1986, *Psychoanalytische Perspectieven*, 1988, n. 12, pp. 143-156.

2. J. Lacan, De individuele myte van de neuroticus. Of "poëzie en waarheid" in de neurose, vertaling J. Quackelbeen, *Kultuurleven*, 1982, pp. 20-35.

3. Een dergelijke benadering zou ons kunnen voeren tot vrij diepgaande omwentelingen m.b.t. de 'samenhorigheid' van enkele concepten. Bij traditie leken inderdaad in het ene kamp, dit van de natuur, zowel determinatie als afwezigheid van keuze, vrijheid en verantwoordelijkheid ondergebracht, terwijl in het andere kamp, dit van de 'persoon', vrijheid, keuze en verantwoordelijkheid onvermijdelijk schenen. Vandaag lijkt ons dit niet langer houdbaar. Minstens om twee fundamentele redenen, al is het niet ondenkbaar er nog andere te vinden.

Vooreerst zijn in de context zelf van de 'harde' wetenschap enkele concepten vanuit de ontologie van de persoon binnengedrongen. Denken we maar aan Prigogine's gebruik van het concept 'keuze' binnen een dissipatieve structuur waar determinatie en keuze daar verenigd lijken.

Vervolgens is het zelfs op het niveau van de ethiek niet evident dat verantwoordelijkheid altijd met vrijheid moet verbonden worden. De consequentialistische benadering bijvoorbeeld, gaat enkel uit van de effecten van een bepaalde ingreep en sluit op die manier het vroegere 'intentionalistische' debat rond vrijheid en verantwoordelijkheid uit.

Wat ik hier bedoel met het heuristische gebruik van concepten zoals vrijheid en keuze, verwijst enerzijds naar de voorlopige uitschakeling, naar een voorlopig tussen haakjes plaatsen van de vraag of vrijheid al dan niet 'echt' mogelijk is en in welke mate. Anderzijds verwijzen we met klem naar de effecten. We gaan er in de psychoanalytische kuur van uit dat deze heuristische benadering meer 'effect' kan bewerkstelligen (dit is wat

grof gesteld, men kan ook beweren dat daardoor tenminste eventuele wijzigingen principieel mogelijk worden) doordat men stelt dat er ook vroeger keuzemogelijkheden en vrijheidsgraden aanwezig waren. Die benadering kan dus ondergebracht worden in het consequentisme, aangezien gekozen wordt voor vrijheid met het oog op later effect.

4. J. Quackelbeen, De vorming van de psychoanalyst : een hele geschiedenis, in *Liber Amicorum Professor Dr. A. De Block*, Gent, Seminarie en Laboratorium Voor Didactiek, R.U.G., 1985, pp. 151-178.

5. E. Jones, *Sigmund Freud, Life and Work*, Volume Two, *Years of Maturity*, London, The Hogarth Press, 1974, pp. 30-74.

6. J. Quackelbeen, Pedagoog/Psychoanalyticus. Het pedagogisch discours als het omgekeerde van het analytisch discours, in *Liber Amicorum Professor Dr. J. J. Verbist*, Gent, Seminarie en Laboratorium voor experimentele, psychologische en sociale Pedagogiek, R.U.G., 1981, pp. 151-172.

J. Quackelbeen, Naar een vernieuwde visie op de hysterie, *Psychoanalytische Perspektieven*, 1984, n. 6, pp. 23-35.

J. Quackelbeen en P. Verhaeghe, Over alle discoursopvattingen heen : een formalisatie. De preliminaire vraagstelling door Lacan, en zijn antwoord met de vier discours, *Psychoanalytische Perspektieven*, 1984, n. 6, pp. 59-81.

J. Quackelbeen, The theory of the four discourses : a challenge for therapeutic communities ? , in Broekaert (Ed.) *Therapeutic Community, Family, Society, Vereniging voor Opvoeding en Therapie*, 1985, pp. 24-30.

J. Quackelbeen en P. Verhaeghe, Lacan en het hysterisch discours, in P. Verhaeghe, *Tussen Hysterie en Vrouw, een weg door honderd jaar psychoanalyse*, Leuven, Acco, 1987, pp. 81-102.

7. J. Lacan, *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu, Essai d'analyse d'une fonction en psychologie*, Paris, Navarin, 1984, 112 pp.

Reeds verschenen in 1938 als artikel van de *Encyclopédie*.

J. Lacan, De individuele myte van de neuroticus..., o.c.

J. Lacan, *Le Séminaire, Livre III, Les psychoses*, Paris, du Seuil, 1981, 363 pp.

J. Lacan, *Télévision*, Paris, du Seuil, 1973, 75 pp.

J. Lacan, *Le Séminaire, Livre XXIII, Le Sinthome*, in *Ornicar ?* : 1976, n. 6, pp. 3-20, n. 7, pp. 3-18, n. 8, pp. 6-20, n. 9, pp. 32-40, n. 10, pp. 5-12, n. 11, pp. 2-9.

8. J. Lacan, *Le Séminaire, Livre VII, L'éthique de la psychanalyse*, Paris, 1986, du Seuil, 377 pp.

9. A. Stevens, Acte et éthique de la psychanalyse, *Quarto*, 1987, n. 26, pp. 26-29.

E. Solano-Suares, Transfert et éthique de la psychanalyse, *Quarto*, 1987, n. 26, 54-62.

Y. Baton, Le beau, un index de la position du sujet, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 3-5.

J. De Munck, Kant avec Lacan. L'éthique de l'impossible, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 6-13.

Y. Depelsenaire, Aristote et la tragédie, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 14-20.

G. De Villers, L'éthique du bien-dire, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 21-23.

P. Hellebois, Les boîtes d'allumettes de J. Prévert, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 24-25.

M. Liart, Kant avec Sade, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 26-30.

P. Malengreau, Exercice de lecture sur l'Éthique, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 31-33.

G. Michaux, Les effets tragiques et leur structure : points de repère dans le théâtre de Sophocle, *Quarto*, 1988, n. 30, 34-40.

E. Perella, Il tempo etico. Le principe de raison insuffisante, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 41-43.

S. Ogasawara, D'une éthique du réveil, *Quarto*, 1988, n. 30, pp. 44-46.

Zie ook :

- het nummer 17 van *Quarto*, gewijd aan de intercarteldag van 21 januari 1984 omtrent L'éthique, 1984, pp. 2-34;

- het nummer V van de *Actes de l'École de la Cause freudienne*, Clinique et éthique dans la psychanalyse, 1983, pp. 1-87.

10. S. Freud, Warum Krieg ?, *G.W.*, XVI, pp. 13-27. Een briefwisseling tussen Einstein en Freud over het waarom van de oorlog.

J. Lacan, *Télévision*, o.c., pp. 53-54.

11. Hier willen we vermelden :

W. Szafran met zijn gestadige bekommernis om de psychoanalyse toe te passen op leidersfiguren uit het politieke en culturele leven : *Psychoanalyse en onbehegen in de cultuur : grenzen aan de remedies*, Gent, *Psychoanalytische*

Perspektieven, Pegasus 1, 1987, 117 pp.

G. Miller, niet alleen met zijn doorlopende psychoanalytische kroniek over politieke figuren in *l'Ane* maar ook met zijn boek verschenen in volle verkiezingsstrijd in Frankrijk: *Du père au père. La politique et ses symptômes. Faut-il saisir le pouvoir dans sa misère ?*, Paris, Grasset, 1988.

E. Enriquez, Le gardien des clés. Système et volupté chez Sade, *Topique*, 1977, n. 19, pp. 117-161.

E. Enriquez, Heinrich von Kleist : entre la marionette et Dieu, *Topique*, 1985, n. 34, pp. 89-112.

E. Enriquez, Immuable et changeante illusion : l'illusion nécessaire, *Topique*, 1986, n. 37, pp. 135-162.

12. Ons voorbeeld voor het racisme in zijn toepassing op het nazisme situeert de problematiek in een historische dimensie. Daardoor wordt het natuurlijk gemakkelijker daar nu een uitspraak over te doen. Niettegenstaande deze historische dimensie, blijkt dat men echter ook daar onvoldoende expliciet is geweest wat de geschiedenis van de psychoanalyse betreft. Haar positie in Duitsland/Oostenrijk en in Europa onder het naziregime, was niet alleen ingewikkeld maar soms ook pijnlijk. En dit niet alleen omdat de nodige duidelijkheid vaak ontbrak of omdat men wel eens geloofde in zekere compromis-vormen, maar vooral omdat zulke regimes het soort omstandigheden bij uitstek scheppen waarin minder briljante geesten menen dat hun uur gekomen is en de narcistische revanches niet zonder gevaar blijken. Dat dit geen achteraf-constructie is, moge blijken uit het feit dat het de psychoanalysanten, de jonge analytici zijn geweest, die door hun vragen naar de oorlogsjaren van hun analytici, het probleem opnieuw hebben gesteld. In de mate dat dit verleden duister wordt gehouden, gaat de psychoanalyse in de Duitssprekende landen er ook nog gebukt onder.

K. Brecht, V. Friedrich, L. M. Hermanns e.a., "*Ici, la vie continue d'une manière fort surprenante ...*" *Contribution à l'histoire de la psychanalyse en Allemagne*, Edition française établie par Alain de Mijolla et Vera Renz, Paris, 1987, 294 pp.

13. J.-A. Miller, Symptôme-Fantasme, *Actes de l'École de la Cause freudienne*, 1982, Volume III, pp. 13-15.

14. Begrijpelijk dat de analyticus zich pas echt thuisvoelt in de klinische gevalstudie. Van zowaar hij wil beantwoorden aan opwerpingen inzake beperktheid van steekproef of wijze van verzamelen van informatie, verlaat hij zijn terrein, het Freudiaans veld, en wordt hij eventueel psycholoog, socioloog,... Als hij dit maar weet, zie ik verder geen bezwaar.

15. Men heeft de analyse allerlei en vaak het meest tegenstrijdige verweten : dat ze tot morele zwaarwichtigheid en neurotische navelkijkerij, maar ook tot lichtzinnige ontremming, zie zelfs pervers uitageren zou leiden. Daar blijkt ze plots oppermachtig want ze kan het meest contradictorische bewerkstelligen, terwijl men ze overigens durft van ineffectiviteit te beschuldigen. Als men de kritiek op de psychoanalyse goed beluisterd kan men inderdaad met recht beweren, daarbij de Oostenrijkse polemist volgend, dat ze de ziekte uitvond waarvoor ze de behandeling moest zijn : nl. men zegt zomaar eender wat als men kritiek wil formuleren, terwijl de vrije associatie uit de kuur elkeen geneest van de pretentieuze aanspraken die deze kritiek schragen. Volgens het adagio : "wie een hond wil slaan vindt altijd wel een stok", wat lang niet betekent dat het volstaat een stok te hebben om een hond ter beschikking te hebben voor de gekende liefhebberij.

16. We willen hier vooralsnog niet verder in bijzonderheden treden over dit onderzoek. Het is beperkt en toch rijk aan resultaten, resultaten die scherp contrasteren met de modetrends. Want dat in het verschijnsel een modetrend heerst van hier en nu, lijdt geen twijfel. Denken we maar, bij wijze van exempel, aan het karikaturaal vertekend beeld dat ons geëxporteerd idee van gezinsplanning in communistisch China heeft bewerkstelligd en dat zo vertekend terugkeert.

17. J. Lacan, Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée. Un nouveau sophisme, *Écrits*, Paris, du Seuil, (1966), pp. 197-213.

18. Bij de discussie in een kartel over de controle-analyse, kwamen we alras tot het probleem van de regels die de analyticus in zo'n geval hanteert en tot de vaststelling dat diegene die een controle vraagt ook om die regels komt vragen. Dit stelt dus het delicate probleem : een regel-leren is voor de analyticus een valkuil waarin elke obsessieel hem zal trachten te lokken. Anderzijds zal men hem doen opmerken dat hij er toch minstens enkele met grote zekerheid en stelligheid schijnt te hanteren.

Het probleem van de regels willen we als volgt samenvatten. 1. Indien een algemene regel gegeven is, hoe zullen we hem concretiseren ? Dit vormt het vraagstuk van de toepassing van een algemeen gegeven concept, vraagstuk dat reeds door Kant in zijn schematisme werd besproken. 2. We moeten echter ook de mogelijkheid in overweging nemen dat men niet altijd a priori van dergelijke algemene concepten kan vertrekken. Men moet dan doorheen een reeks tentatieve probeersels, via een proces van "trial and error", maar ook via een steeds

opnieuw in vraag stellen, langzaam een aantal regels opbouwen, die al dan niet gedeeld worden door een collectiviteit. Het toepassingsprobleem is daar niet hetzelfde, aangezien we de regel vanuit de 'ervaring' hebben geconstrueerd en hij niet het karakter van aprioriciteit bezit.

Een dergelijke analyse voert ons naar het reeds klassieke Popperiaans thema van de falsifieerbaarheid, een formele voorwaarde waaraan een theorie moet voldoen, en dit van de effectieve falsificatie. Had ook Popper niet reeds een geheel van methodologische regels ingevoerd ter concretisering van situaties waarbinnen men een theorie als gefalsificeerd kan beschouwen? Dergelijke methodologische regels behoorden niet tot de wetenschap - ze hadden dan immers zelf falsifieerbaar moeten zijn - maar werden afgeleid uit het concrete gedrag van de wetenschapper. Hoe in dit geval het individualisme overstijgen? Wat garandeert dat de beschrijving van de individuele wetenschapper ons de regels oplevert die gevolgd worden door een collectiviteit van wetenschappers? Popper gaat inderdaad uit van een isomorfie tussen het individuele gedrag en dit van de collectiviteit. Hij vooronderstelt, met andere woorden, dat de wetenschappelijke gemeenschap een rationale gemeenschap is waarbij de collectiviteit slechts voortspruit uit de optelling van de individuen. De wetenschap vormt wel een 'spontane orde', op te vatten in de zin van sommige auto-organisatorische theorieën, aangezien de regels binnen een praktijk en een interactie ontwikkeld worden. Aangezien ze slechts achteraf een regulerende functie krijgen, kan men ze beschouwen als "contingente of conditionele imperatieven". (P. Dumouchel, "Social Systems and the Logic of Discovery", *Cahiers du CREA*, nr. 5; Travaux d'épistémologie générale, Paris, juin 1985, pp. 95-129) Een dergelijke isomorfie werd door Kuhn niet meer vooropgesteld, aangezien hij de collectiviteit van de wetenschappers echt als een irrationele gemeenschap beschouwt, waar een sommatie in bovenvermelde zin niet mogelijk is. De relatie tussen het individu en de collectiviteit wordt daar echt tot onoplosbaar probleem.

Hoe staat het nu met de psychoanalyse? Vormt de collectiviteit van analytici een rationale of irrationele gemeenschap? Wat kan het nut zijn, maar eventueel ook het gevaar, van concretiserende regels? Vooreerst lijkt het ons dat een explicitering van die regels kan leiden tot het verder blootleggen van de vooronderstellingen waarop de psychoanalyse als gemeenschap berust. Bovendien kan een dergelijke explicitering leiden tot een verhoogde regulerende werking, zonder dat de voorgestelde regels als definitief, absoluut of niet te overstijgen zouden mogen beschouwd worden. Tenslotte kan men ze steeds laten vergezellen van voorbeelden, van kleine gevalsfragmenten waarin ze toegelicht worden. Is dit trouwens niet de basis van een groot gedeelte - naast het artisanale 'hoe moet ik het doen', blijft er vanzelfsprekend een grote rol toe te bedelen aan het 'wat werd onvoldoende bij me geanalyseerd' - van de controle-analyse? Duidelijk dat wij elk gesprek over regels opvatten in de zin van een discussie over conditionele regels toegelicht met gevalsstudies.

19. Friedrich Nietzsche deze maal, in "*Also sprach Zarathoustra*".

20. Bonjour Mr. Assagioli!